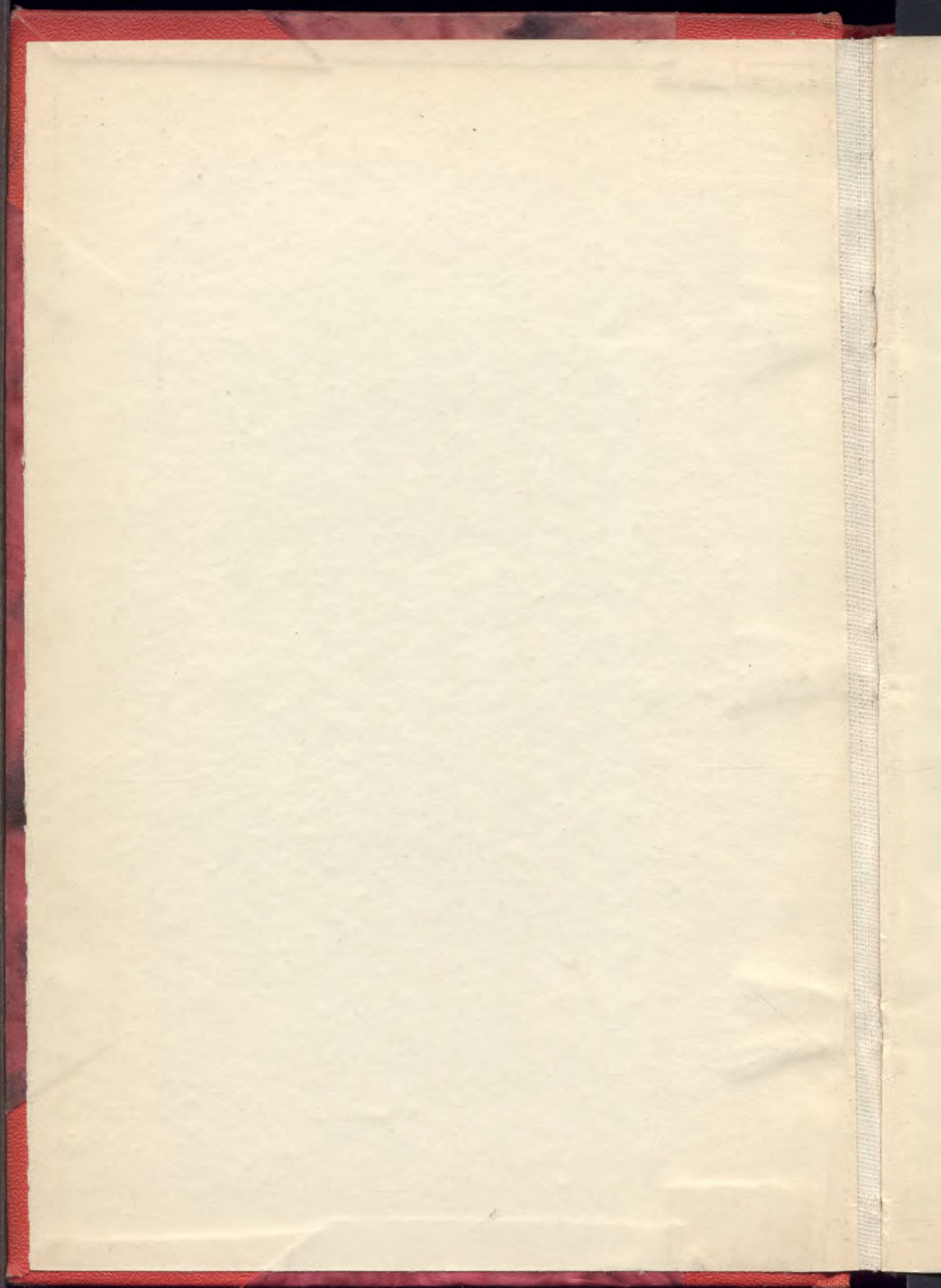
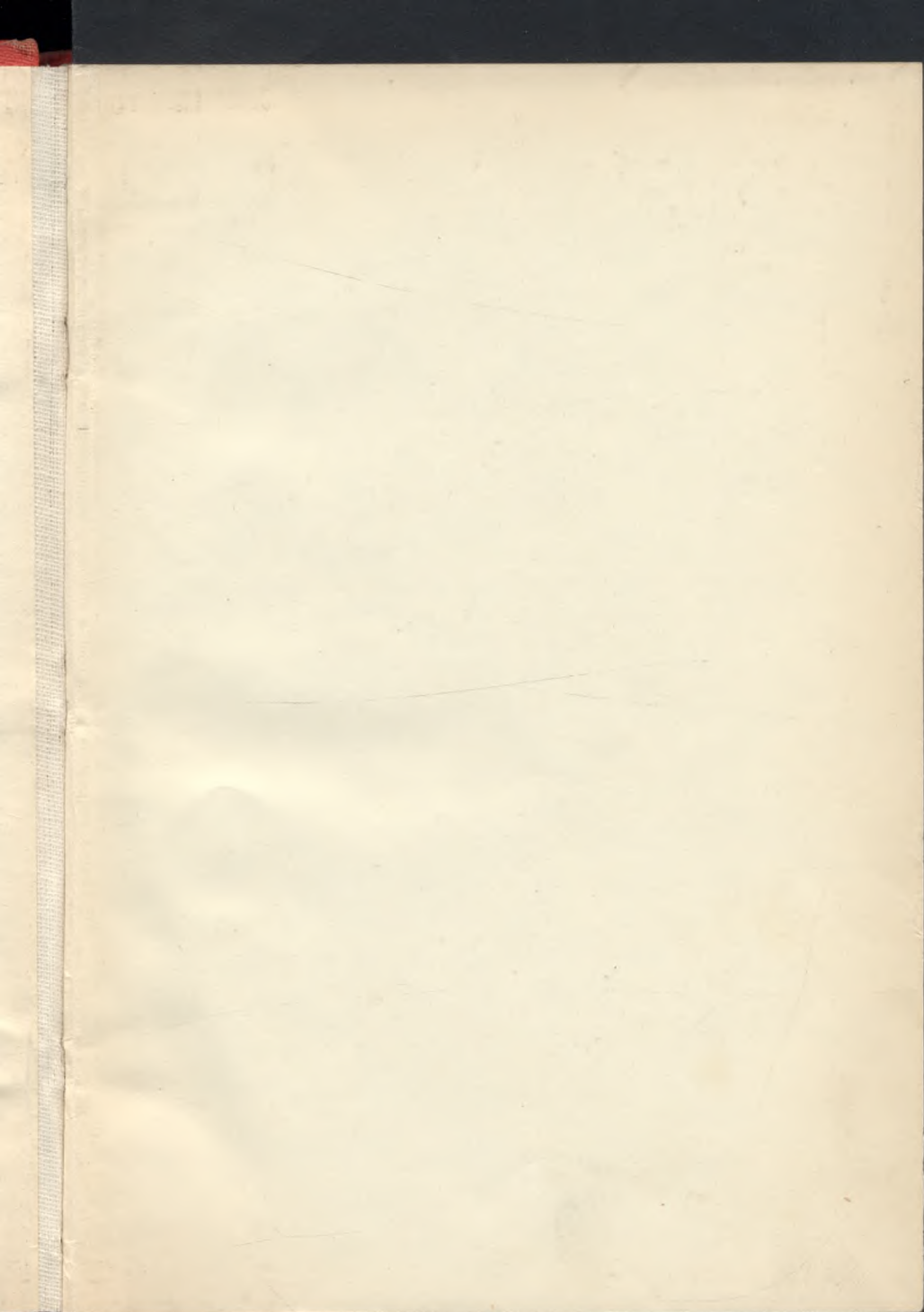
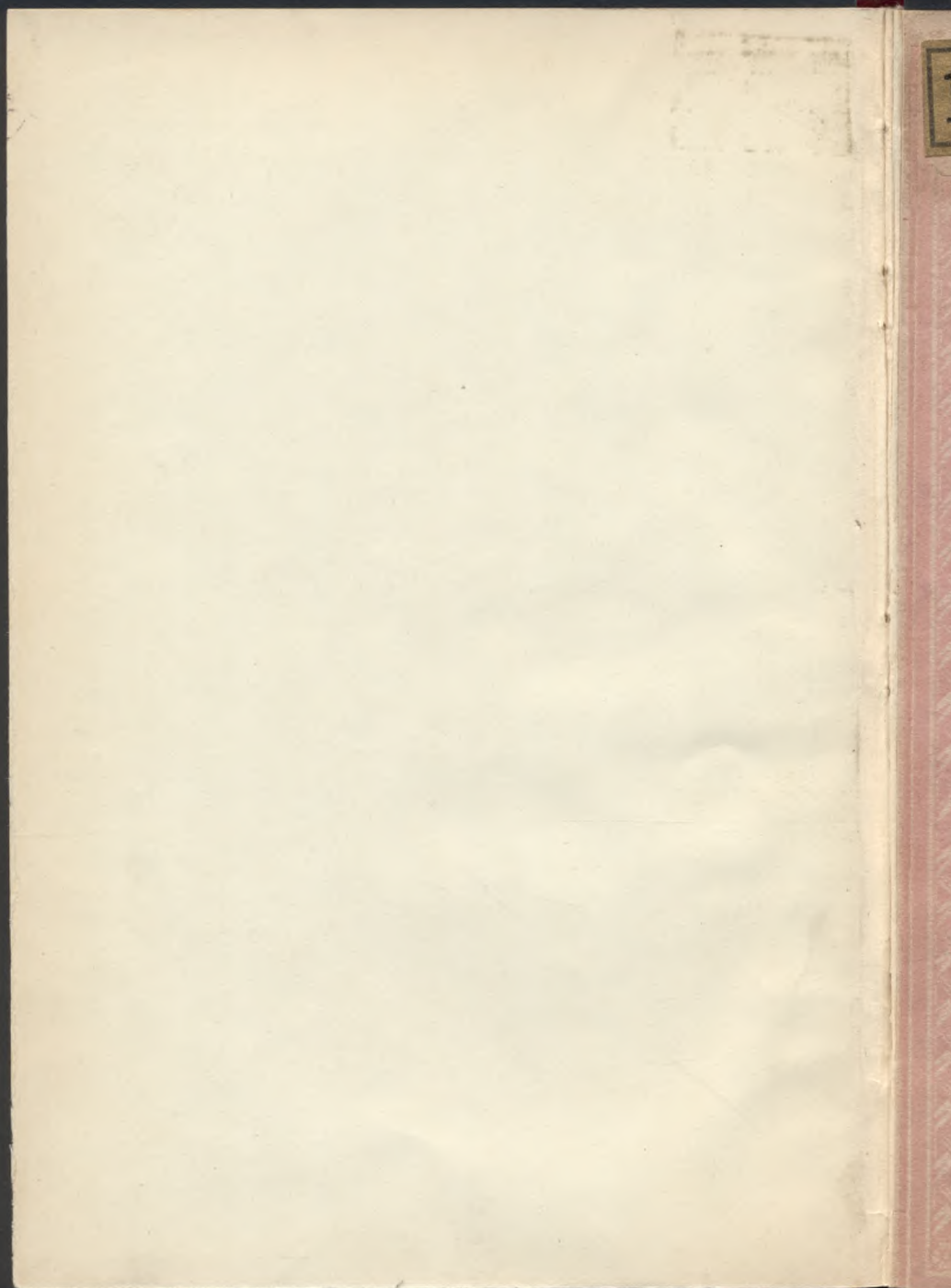

10.059
5

5

10.059
2

MAURICE PALÉOLOGUE

**II. SÁNDOR CÁR
TRAGIKUS
REGÉNYE**

WU CHU CHU

WU CHU CHU

WU CHU CHU

WU CHU CHU

Egyedül jogosított magyar kiadás

MAURICE PALÉOLOGUE

II. SÁNDOR CÁR
TRAGIKUS REGÉNYE

FORDÍTOTTA

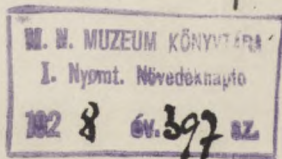
KÁLLAY MIKLÓS

GENIUS KIADÁS

L. clay. g.
755 m

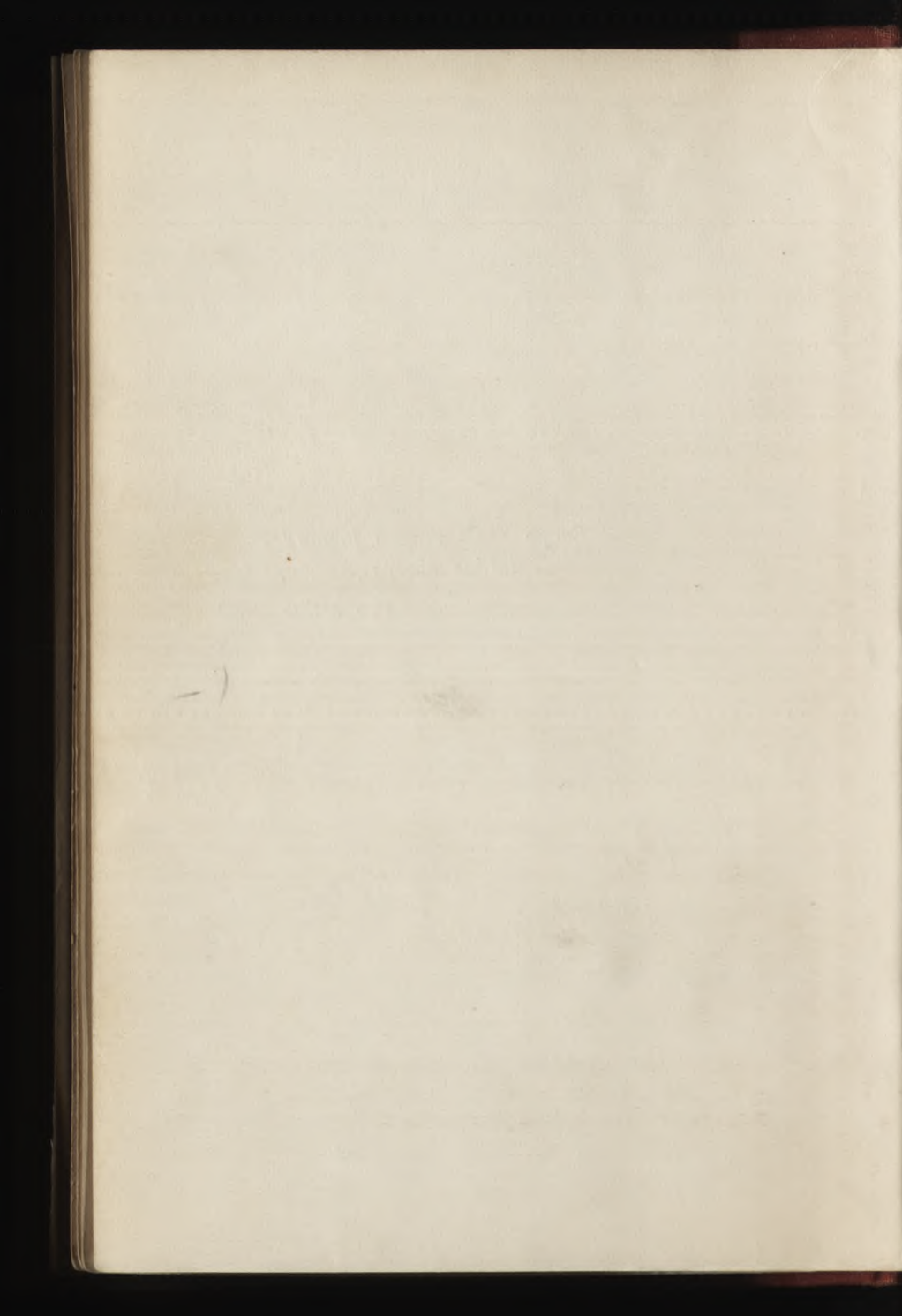
10.059/5

Világosság rt. Budapest.

*Saepe venit magno foenore
tardus amor...*

Propertius

BEVEZETÉS.

Az 1881 március 13-iki merénylet. — A nihilista terror tetőpontján. — Szentpétervár erkölcsi képe ezekben a tragikus napokban. — II. Sándor cár ünnepélyes temetése a Péter-Pál-erőd székesegyházában. — Uralkodói nagysága és jellemének nemessége: liberális reformok; a jobbágság eltörlése; az orosz sas Konstantinápoly kapujában és Közép-Ázsia szívében. — A szertartás vége felé Jurievszkij hercegnő, a cár morganatikus felesége imádkozni jön a koporsóhoz. — Tünő jelenség: szerelmi regény és politikai titok.

1881-et írtak. Éppen akkor léptem be a külügyi szolgálatba. Még nem tettem le a vizsgáimat s egyszerű újonc voltam, beosztott attasé a külügyminiszter hivatalában, aki akkor a köztisztviselői álló Barthélemy Saint Hilaire, Aristoteles fordítója, Thiers régi barátja s a francia szenátus Nestora volt.

Március 13-ikán, vasárnap délután háromnegyed hét felé, mikor éppen én láttam el a permanens szolgálatot abban a helyiségben, mely a miniszter dolgozószobáját közvetlenül megelőzi, a chiffreosztály egyik hivatalnokja dült arccal sürgős táviratot hozott be nekem, melyet abban a pillanatban vett át. A következőket olvastam:

Szentpétervár, 1881 március 13.

Rettenetes szerencsétlenség sújtja Oroszországot. A cár délután három és fél órákor meghalt, mint a legfelháborítóbb merénylet áldozata.

Őfelsége egy látogatásról tért vissza, melyet a katonai díszszemle után Katalin nagyhercegnőnél tett, midőn egy bombarobbanás leszakított egy darabot a kocsijából. A cár sértetlen maradt és le akart szállni, hogy személyesen győződjön meg róla, mi történt. Ebben a pillanatban egy második robbanás a lábát szakította el. Szánkóra fektetve azonnal a palotába szállították, ahol egy óra mulva kiszenvedett. Láttam őt a haláloságyon, kétségbeesett családjától körülvéve.

A város egész lakossága a palota körül tolong, a legmélysegebb megilletődés nyugalmaival adva tanujelét legélénkebb fájdalomának.

A cár egész kísérete megsérült: egy kozák meghalt, öt megsebesült. Beszélnek más áldozatokról is. A robbanás pillanatában még a helyszínen négy letartóztatás történt.

Chanzy tábornok.

Néhány óra mulva ismertekké váltak a merénylet összes részletei.

Az izgalom elég élénk volt a francia közönség körében is; a sajtó, amint illet, kifejezést adott annak az iszonyatnak, amit egy ilyen gyalázatos gáztett minden tisztességes érzületű emberben ébreszt. De ezzel be is érte.

Ebben az időben Franciaország és Oroszország viszonya nem volt túlságosan szívélyes. Még élt a keserű emléke annak a táviratnak, melyet az új német császár, I. Vilmos Versaillesből 1871 február 27-ikén császári unokaöccséhez intézett, hogy közölje vele az előzetes békeszerződés aláírását: «Poroszország soha nem fogja elfelejteni, mivel tartozik Önnek. Az Isten áldja meg!»

Igaz, köztudomású volt az is, hogy 1875-ben a cár vágta útját azoknak a háborus cselszövényeknek, melyeket Bismarck tervezett Franciaország

ellen. De azóta a nihilista üzemek rettenetes legendát szöttek II. Sándor cár köré; sokkal kérlelhetetlenebb zsarnok színében tüntetve őt fel még atyjánál, I. Miklós cárnál, a félelmes kényúrnál is.

Néhány hónappal ezelőtt egy súlyos incidens a végletekig feszültté tette a diplomáciai viszonyt Szentpétervár és Páris között. A cári kormány egy Hartmann nevű anarchista kiadatását követelte tőlünk, akit azzal vádoltak, hogy levegőbe röpítette a cár vonatát a moszkvai pályaudvaron, 1879 december 3-ikán. Haladó pártjaink nyomásának engedve, megtagadtuk a kiadást. II. Sándor nagy dühre gerjedt emiatt; az orosz sajtó dörgedelmes cikkeket írt Franciaország ellen és Őfelsége nagykövete, Orlov herceg hirtelen elhagyta Párist, írásban hatalmazva meg egy ügyvivőt, s nem búcsuzott el a köztársasági elnöktől, sőt még a külügyminisztertől sem.

II. Sándor halála meglehetősen zavaros problémák elé állította Oroszországot. Mi fog történni Oroszországban? Nem volt-e általános felfordulás előjátéka a 13-iki merénylet. A konzervatív erők és a felforgató erők közül melyiké lesz vajjon a győzelem? Egy heves reakció várható esetében nem lesz-e kénytelen a cári abszolutizmus a germán hatalom hűbéresévé válni. Nem kockáztatjuk-e azt, hogy újra megújul Franciaország ellen az 1873-iki monarchikus egyezmény, a három császár híres szövetsége? ... Barthélemy Saint Hilaire szükségét érezte annak, hogy mindezekre a kérdésekre sürgős választ kapjon. Személyesen írt nagykövetünknek, Chanzy tábornoknak, akinek képességeit magasra értékelte és én voltam megbízva, hogy a levelet elvigyem s néhány szóbeli magyarázatot fűzzek hozzá.

Március 15-ikén, szerdán este indultam a szentpétervári vonattal.

Amint az Északi pályaudvarra megérkeztem, szinte előre megsejtettem a látványt, amely a Néva partján fogadni fog. Az indulási oldal előcsarnokában hirdetmény jelezte, hogy további rendelkezésig az összes orosz határokat lezárták, s hogy az Oroszországba készülő utasok nem mehetnek tovább Berlinnél. De a diplomáciai útlevél, amellyel én fel voltam szerelve, biztosította számomra a lehetőségét annak, hogy tovább folytassam utamat Szentpétervárig.

Az express tehát csaknem üres volt, össze-vissza vagy huszan utaztak rajta, köztük Nikolajevics Miklós nagyherceg, a cárré fivére, az orosz hadsereg volt főparancsnoka a balkáni háború idején, ennek két fia, Miklós és Péter, akik Cannesből jöttek, végül néhány segédtiszt és a nagyszámú szolgálószemélyzet.

Berlinben, ahová másnap este 8 óra tájban érkezünk, hosszabb ideig állt a vonat, ez alatt az idő alatt az orosz nagykövetség tagjai és az öreg Vilmos császár egy hadsegéde üdvözltek mély gyászban a fenségeket.

Mielőtt a vonat továbbment volna, minden kocsit szigorú rendőri vizsgálatnak vetettek alá. A nagyhercegeken és kíséretükön meg egy angol futáron kívül csak nekem engedték meg az utazás folytatását.

Másnap délután 4 órakor megálltunk Eydkuhnenben, ez volt akkor az utolsó porosz állomás a két birodalom határán és egész csomó katonai kinézésű dobozt és bőröndöt adtak fel a vonatba. Nem sokkal azután a virbolovói orosz állomáson láttam, hogy a három nagyherceg és segédtisztjeik egyenruhában szállnak ki, gyászkarzalaggal szürke esőköpenyükön. A perron mellett felállított díszszázad tisztelgett nekik.

Diplomáciai útlevelem ellenére is a legaprólé-

kosabban kikérdezett utazásom célja felől egy csendőrtiszt, aki különben a legudvariasabban viselkedett velem szemben. Az angol futárnak hasonló kihallgatáson kellett átesnie. Azután bementem az étterembe, hogy egy csésze teát igyam.

A fakó fényben, mely gyéren hullt alá a borus égből, az állomás vészjósló képet nyújtott. Minden ajtó előtt fegyveres csendőr állt. Az utakon mindenfelé őrszemek. És köröskörül a mezőn, ameddig a szem ellátott a ködös és jeges síkság végtelenségében, kozákpattouille-ok bukkantak fel itt is, ott is, a határt figyelve.

Még 24 órai út, és megérkeztem Szentpétervárra.

Halálrámült város fogadott s ezt a rémületet nemcsak a 13-iki merénylet idézte elő, hanem mindaz, ami azóta a nihilista párt hatalmáról és vakmerőségéről köztudomásúvá vált. Az utcákon is csupa gondterhelt, izgatott vagy riadt arcot láttam, hogy emberek mintha csak azért álltak volna meg, hogy riasztó híreket közöljenek egymással. Óráról-órára újabb rémhírek támadtak; szenzációs letartóztatások, fegyverek és rabbanóanyagok lefoglalása, titkos nyomdák fölfedezése, új meg új forradalmi kiáltványok, amelyeket a középületekre, sőt egyenesen a Téli Palota falaira ragasztottak ki, fenyegető levelek a birodalom legmagasabb személyiségeihez intézve, csendőrtisztek, akiket fényes nappal szűrtak le a Gosztiny-Dvor előtt és így tovább. De ami legjobban megzavarta a közvéleményt, az az előző est nagy eseménye volt, a bírói vizsgálat végső eredménye.

Az összeesküvés szárait követve, a rendőrségnek sikerült rátennie a kezét egy borzalmas pokolgépre, 32 kilogramm dinamittal telt torpedóra, amelyet sikerült a nihilistáknak a Szadovaia-utca alatt elhelyezniök, a Nevszky-Proszpekt sar-

kán, a főváros legforgalmasabb gócpontján.

Egyenesen a követségre mentem, ahol jelentést tettem küldetésemről Chanzy tábornoknak. Este asztalánál ebédeltem és megismerkedtem főmunkatársaival, hadsegédével, Boisdeffre alezredessel, követségi tanácsosával, Ternaux-Compans úrral és a titkárok legkiválóbbikával, aki már akkor egy kis névre is tett szert az irodalomban, Eugène Melchior de Vogüé-val. Élénk természetes és gazdag társalgásuk, melybe a tábornok koronkint egy-egy találó és pontos szót vetett közbe hangsúlyozásul, ezer új szempontot tárt fel előttem az orosz világról, amelybe most először léptem be. Nem is kívánhattam volna jobb előkészítést a nagyszerű szertartásra, melynek másnap szemlélője lettem; a cár temetésére.

Másnap reggel 9 órakor valamennyien a nagy-követ körül csoportosultunk, mindannyian diplomáciai vagy katonai egyenruhában.

Az idő hideg volt, az ég felhőtlen. A Néva hosszú gránitpartjai közt szélesen hömpölygette hó- és jégköpenyét. Mikor a követség épületéből kiléptünk, a napsugár tüzeiben fellángolt az arany toronygomb, mely a Szent-Péter-Pál-erődből kiragyg és minden tekintetet odaterelt a székes-egyház kupolájára és az államfogház bástyafalaira.

Egyszerre csak három ágyulövés dördül el a citadellából, amely fölött feketesárga zászló lenggett a császári címerrel. Az egész városban zúgnak a harangok. A halottasmenet feltűnik az Admirális rakpartján.

Elől egy század lovastestőrség.

Azután jönnek sorba, a szertartásmesterek kezében az elhunyt császár uralkodói jelvényei, Moszkva, Kiev, Wladimir-Volinszkij, Novgorod, Szmolenszk, Kazán, Szibéria, Asztrakán, Volhy-

nia, a Chersonesos, Lengyelország, Livónia, Esztónia, Kurland, Carélia, Finnország, Georgia koronái, jogarai, almái, zászlói és pallosai. Minden zászló előtt két csatlós egy-egy címeres lovat vezet, fekete takaróval beterítve, amelyen kiválik a tartomány címere.

Magábanálló korona következik ezután, csak úgy ragyog a sok gyémánttól, rubintól, topáztól. Nagyon magas és nagyon súlyos, a vén Szuvarov herceg nagynehezen cipeli egy arany vánkoson: ez az orosz császári korona.

Az orosz monarchák egész történelmi műve elvonult így előttem Szent Vladimirtól és az első moszkvai fejedelmektől az utolsó Romanovokig. Soha nem értettem meg ilyen jól a cároknak ezt a melléknevét: az orosz föld összegyűjtői.

És hogy kiegészítse ezt a hatalmas szimbolikus képet, következik most a birodalom három rendje, a nemesség, a kalmárság és a parasztság, amely körmenetszerűen vonul jelképekkel díszített lobogói alá gyülekezve. Ott van a szemem előtt jelképesen összefogva az egész orosz nép.

Két szakasz küraszír zárja be a menetnek ezt a részét.

Rés támad. Azután énekszó, gyertyák, zsolozsmák. A papság lép a színre.

Semmi sem gyakorolhat mélyebb benyomást, mint ez a hosszan elnyúló, méltóságteljes csapat, ezüsttel hímzett fekete bársonyba öltözve. A mitrák és a bizánci talárok merev páncéljában, amelyből alig látszik ki az arcuk és a kezük, olyanok a metropoliták és a püspökök, mint a mozgó ikónok.

Mindjárt ezután jön a fehér tollforgókkal díszített halottaskocsi, mely elé nyolc gyászfátyollal bevont fekete ló van fogva. Harminc apród veszi körül égő fáklyával.

A halottaskocsi belsejében négy hadsegéd tábornok áll a koporsó körül, amely hosszan nyúlik el a hermelin és arany takaró alatt.

A halottaskocsi mögött III. Sándor cár lépdel, hajadonfővel, a Szent András-rend kék szalagja a nyakában, tartása egyenes, arca csupa tekintélyt parancsoló erő. Kíséretét a nagyhercegek alkotják.

Feodorovna Mária császárnő kis fiai, a nagyhercegnők és az udvarhölgyek a gyászhintókon jönnek utána.

A menetet a testőr csapatok zárják be.

Miközben a temetési menet bezárul, Chanzy tábornok egyenesen az Erőd székesegyházába vezet bennünket. Egyszerre érünk oda a halottaskocsival, amelyről a cár és a nagyhercegek váluken veszik le a koporsót, hogy a székesegyházba vigyék, a rá váró ravatalra.

Ekkor a kivilágított templomban a csillogó és titokzatos ikonosztazon előtt megkezdődik a csodálatos halotti szertartás.

A cári család a ravaltól jobbra foglal helyet.

Az udvari méltóságok, a miniszterek, tábornokok, a szenátorok, a polgári és katonai kormányzók s az állam összes nagy testületei betöltik a templom hajóját.

Az idegen hatalmak nagykövetei, személyzetük-től kísérve, a cár mögött állanak. Von Schweinitz tábornok Németországot képviseli, Kálnoky gróf Ausztria-Magyarországot, lord Dufferin Angliát, cavaliere Nigra Olaszországot. Mégis csak Franciaország-nak van a legnemesebb képviselője. Deli megjelenésével, tiszta és határozott tekintetével, őszinteségével, viselkedésének természetes méltóságával, szavainak és kézmozdulatainak megfontoltságával Chanzy tábornok a legtökéletesebb megtestesülése a legjelesebb francia erényeknek,

amit behozonyított tíz évvel ezelőtt is, mikor a loirementi hadsereg fővezére volt.

Azonban az előttem végbemenő istentisztelet szüntelen visszatereli gondolataimat a halotthoz, akinek fakó arca drámai látványt nyújt a gyertyák imbolygó fényében; mert az ortodox szertartás szerint a koporsó nyitott.

Kitalálva gondolataimat, Vogüé odasúgja nekem:

— Nézze meg jól ezt a vértanút! Nagy cár volt és sokkal könnyörületesebb sorsot érdemelt volna... Nem volt éppen felsőbbrendű szellem, de rendkívül nemes, rendkívül egyenes és rendkívül magasröptű lélek volt. Megvolt benne a szeretet népe iránt s határtalan jóakarát a szegényekkel és elnyomottakkal szemben... Jussanak eszébe a reformjai. Nagy Péter nem vitt keresztül mélyebeket és nem csüngött rajtuk olyan szívvel, lélekkel... Gondolja csak meg, mennyi ellenállást kellett legyőznie, hogy eltörölhesse a jobbagyságot és új alapokra helyezze az egész mezőgazdaságot. Gondolja meg, hogy harmincmillió ember köszöni neki felszabadulását... És közigazgatási reformjai. Nem kevesebbet kísérelt meg, mint hogy lerombolja a bürokratikus önkényt és a társadalmi kiváltságokat. A bírói gyakorlatban megteremtette a törvény előtti egyenlőséget, biztosította a hatóságok függetlenségét, eltörölte a testi fenyeztetéseket és behozta az esküdtszéki bíráskodást. És a zsarnoki I. Miklós cár közvetlen utóda volt az, aki mindezt véghezvitte!... A külpolitikában ugyan csak ilyen nagyvonalú a koncepciója. Tovább folytatta Nagy Katalin programját a Fekete-tengernél; kiköszörülte a párisi béke megaláztatásait; előre vitte a moszkovita sasokat egész a Propontis partjáig, egész Konstantinápoly falaiig; felszabadította a bolgárokat, megalapította az orosz ural-

mat Közép-Ázsia szívében... Végül még halála reggelén is egy reformterven dolgozott, amely a többbit mind felülmúlta volna s amely feltartóztat-hatatlanul megindította volna Oroszországot a teljes modernizálódás útján; a parlamentáris alkotmány alaptörvényének kihirdetése volt ez. Ekkor ölték meg a nihilisták. De látja, milyen különös találkozása a történelmi véletlennek és milyen furesza ironiája a dolgoknak. Az amerikai négerek felszabadítóját, Lincolnt szintén meggyilkolták. Pedig éppen a négerek felszabadítása vonta maga után a földgolyó másik felén a *muzsikok* felszabadítását. II. Sándor cár nem akarta, hogy Oroszország maradjon az egyetlen rabszolgatartó ország a keresztény világban... Bizony, veszedelmes mesterség felszabadítónak lenni.

Alig fejezi be szavait, a karénekesek belekezdnek a Vicsnája pamiat patétikus dalába, az örök emlékezet énekébe. Azután a szertartást végző metropolita elmondja a feloldozást és a halott homlokához érinti a pergament, amelyre a feloldozás imája van felírva.

Most nem marad más hátra, mint az utolsó isten-hozzád. III. Sándor könnyes szemmel megy fel a katafalk lépcsőin, magas termete lehajlik a koporsó fölé és ajka utolsó csókot nyom apja kezére. A cárné, a nagyhercegek és a nagyhercegnők sorra követik.

A nagykövetek és személyzetük lépnek most elő, ők vannak soron. De egyszerre Lieven herceg, a szertartásmester int és arra kér, hogy álljunk meg.

S látjuk ekkor, hogy a templom háttéréből, a sekrestyéhez vezető ajtón át a cár személye körüli miniszter, Adlerberg gróf tart felénk s egy karcsú, fiatal nőt vezet karján, aki hosszú gyászfátyolba van burkolva. Ez az elhunyt cár morganatikus felesége, Katyarina Mihajlovna Jurievszkij herceg-

asszony, született Dolgorukij hercegnő.

Reszkető léptekkel halad fel a katafalk fokain. Azután térdre roskad, imába merül s feje a koporsóba süllyed.

Néhány perc múlva nagy kinnal feláll s újra Adlerberg gróf karjára támaszkodva, csendesen eltűnik a templom mélyén.

Aztán sorra felvonulunk mi is. Mikor rajtam a sor, hogy a cár földi maradványai fölé hajoljak, észreveszem, hogy a test egész alsó része, melyet a bomba leszakított, díszköpennyel van elleplezve és hogy vörös tüllfátyol simul az arc egyik felére is, hogy két sebhelyet eltakarjon.

Az összes emlékek közül, melyeket erről az utazásomról megőriztem, Jurievszkij hercegnő futó megjelenése az erőd székesegyházában, volt egyike a legélénkebbeknek.

A következő évek folyamán láttam néhányszor Párisban, ahol a gazdag idegen banális életét folytatta. Nem esett szó soha semmiféle érzelmes kalandjáról. II. Sándor cártól maradt három gyermeke látszott lefoglalni minden gondját. Sokat időzött Nizzában. Ott is halt meg 1922 február 15-ikén. Az egész megemlékezés haláláról abból a három sorból állott, amit az ujságok közöltek róla.

Azt azonban jól tudtam, hogy szerelmi regénye nagy politikai titok pecsétjével volt lezárva. A gyérszámú beavatottak pedig, vagy féltékenyen őrizték, vagy sírba vitték már titkukat.

Az értesülések, amelyeket itt és amott gyűjtöttem pétérvári küldetésem idején, néhány levél, mely azóta jutott birtokomba, végül egy bizalmas közlés, melyet legutóbb kaptam, s melynek teljes értékétől át vagyok hatva, lehetővé teszik ma számomra, hogy pontosan meghatározzam azt a jelentős helyet, amelyet Jurievszkij hercegnő olyan méltóképen töltött be az orosz történelemben.

I. FEJEZET.

Katjarina Mihajlovna Dolgorukij hercegnő; ősi családfája, leszármazása Ruriktól és Szent Vladimirtól. — A tieplovkai kastély Volhyniában. — Egy gyermek, aki a cárt akarja látni. — Mihail Dolgorukij herceg tönkrementése és halála. — A fiatal lány belépése a szmolniji nevelőintézetbe, ahol tündöklő szépsége meglepi II. Sándor cárt. Heves szerelemre gyullad az árva iránt; találkozások a nyári kertben; egy álló évig hiába üldözi. — Résztől a szerelem felé. — A peterhofiombok alatt; a Babygon-pavillon. — Különös eskü. — A viszony kezdete Szentpétervárott; I. Miklós cár meghitt szobája. — Botrány tör ki; a két szerelmezt erőszakkal választják el. — Katjarina Mihajlovna sőgőrnője Nápolyba viszi.

A hercegnő Moszkvában született, 1847 november 14-ikén, Mihail Mihajlovics Dolgorukij hercegtől és nejétől, született Vjera Gavrilovna Vihnevickijtől.

Apja, aki tekintélyes vagyont örökölt, Szentpétervár, Moszkva és a Poltava vidékén fekvő roppant tieplovkai uradalom közt osztotta meg tétlen életét. Egész hitelesen Ruriktól és Szent Vladimirtól vezette le származását Szent Mihály vértanu révén, aki Csernigov hercege volt a XIII. században és Vladimir Dolgorukov révén, akinek leányát, Máriát 1616-ban Mihail Feodorovics Romanov cár, a Romanov-dinasztia megalapítója vette nőül.

Történt pedig, hogy 1857 augusztusában II. Sándor cár, aki a volhyniai hadgyakorlatot vezette, a tieplovkai kastélyban szállt meg. Csupa tapintat-

ból az egész család elvonult az épület másik szárnyába.

Egy délután, mikor a cár éppen a verandán hűsölt hadsegédeivel, egy kis leány jött futva elébe. A cár megszólította:

— Kicsoda maga, kis lányom — kérdezte tőle kedvesen. — És mért jött ide?

A kislány zavartan hebegte:

— Katyarina Mihajlovna vagyok és látni akartam a cárt.

A cár, akit nagyon mulattatott a dolog, térdére ültette és néhány percig elbeszélgetett vele, azután visszaküldte a szüleihez.

Másnap a viszontlátás alkalmával egészen megigézte a leányka szende bája, helyes viselkedése, két nagy, riadt gazellaszeme. A cár legkedvesebb arckifejezésével, mintha csak valami udvarhölgy-gyel beszélt volna, arra kérte, hogy mutassa meg neki a kertet. Sokáig sétáltak. A kislány ujjongott örömeiben. Gyermeki emlékezetébe örökre bevésődött ez az emlék.

Egy év múlva a cárnak ismét foglalkoznia kellett vele.

Mihail Dolgorukij herceg, akit túlságosan elragadtak költséges szenvedélyei, nem lévén képes ellenállni szeszélyeinek, örült spekulációkba bocsátkozott és eltékozolta egész vagyonát. Az anyagi gondok siettették idegbajának elhatalmasodását, amelybe nemsokára bele is halt. Hogy a családot a hitelezők kapzsiságától megoltalmazza, a cár «császári gondnokság» alá helyeztette a tieplovkai uradalmat és magára vállalta a gyermekek neveltetését, akik számszerint hatan voltak, négy fiu és két lány.

Katyarina Mihajlovna és fiatalabb testvére, Marja, a szmolniji nevelőintézetbe léptek be növendékeknek. «A nemesi kisasszonyok nevelőinté-

zete», amelyet II. Katalin cárnő Madame de Maintenon Saint-Cyr-je mintájára alapított a Néva partján, éppen azon a ponton bontakozik ki szabályos architektúrájának teljes pompájában, ahol a folyó hirtelen kanyarulattal megkerüli azt a festői részletét, melyet Puskin is megénekelte. Az orosz uralkodók, cárok és cárnék minden időben bőkezű tanujelét adták ezzel az intézettel szemben szerető gondoskodásuknak: ezt szinte családi kötelességüknek tekintették. Személyesen érdeklődtek a növendékek s a növendékek munkái és játékaik iránt. Gyakran megjelentek körükben és velük teáztak.

Ebben az arisztokratikus házban az ifjú Dolgorukij hercegnők hamarosan magukra vonták a figyelmet szépségükkel. Bár mind a kettőnek egyformán előkelőek voltak a vonásai és egyformán tisztas az arca, mégis két egészen különböző típust testesítettek meg. Katyarinának pompás elefántcsontszínű arcbőre volt és gesztenyebarna haja, Marja, a kisebb, pedig vakító fehérségével előre hirdette kibontakozásra váró, büszke szépségét. II. Sándor szívesen állt meg velük egy kis csevegésre. Csakhamar azt kezdték észrevenni, mintha az előbbi kizárólagos figyelmével tüntetné ki.

Mikor Katyarina tizenhatodik évét betöltötte, tanulmányait befejezve, elhagyta a szmolniji intézetet. Szerény évjáradékra utalva, idősebb fivéréhez, Mihály herceghez költözött, aki egy elragadó nápolyi nőt vett feleségül, Louise Vulcano de Cercemaggiore marchesát. A herceg télen bérelt lakásban lakott a Baszennaján, a nyarat pedig egy igen egyszerű peterhofi villában töltötte.

Egy tavaszi napon Katyarina szobalánya kíséretében a Palota nyári kertjén ment keresztül, amelynek gyepágyait még hószőnyeg borította, mikor hirtelen a cárt pillantotta meg, aki szokott

napi sétáját végezte egyik hadsegédével. A cár ügyet sem vetve a járókelőkre, akik figyelték őket, odalépett a leányhoz és félrevonta egy nyugalmas fasorba.

És ekkor a még tapasztalatlan és szemérmes hajadonhoz olyan hízelgő, olyan gyöngéd, olyan különös és felkorbácsoló szavakat intézett, amelyek egészen feldúlták a fiatal leány kedélyét. Kérni akarta a cárt, hogy hallgasson, de a szavak, amelyeket keresett, nem jöttek az ajkára, vagy a torkán ragadtak.

Igy aztán elég gyakran találkoztak akár a nyári kertben, akár a Néva szigetén, a Jelagin kanyargós ösvényein, vagy júliustól kezdve a százados erdőségekben, melyek Peterhofot körülveszik. De hiába vallotta meg a cár minden alkalommal szerelmét, vakmerő és gyötrelmes szerelmét a leánynak; ez hideg, ellenséges hangulatú és zárkózott maradt.

Azután néhány hónapon át sikerült elkerülnie a cárt, de ez megint csak a nyomára akadt.

Később, mikor sorsa beteljesedett, egészen megütközve gondolt vissza életének erre a korszakára és azt mondta S... kisasszonynak, hű barátjának:

— Hogy is tudtam neki ellentállni annyi éven át? Mért nem szerettem már sokkal korábban?

Pálfordulását két lépéssel tette meg. Egy napon olyan szerencsétlennnek tűnt fel neki Sándor, az arca olyan dúlt volt, a hangja olyan esengő, hogy megesett a szive gyötrődésén. Ezen a napon oly egyszerű és szívhez szóló, de olyan bőven felbuzgó és olyan szelíd szavakat talált vigasztalására, hogy balzsamot hintett velük szive sajgó sébére. És mikor a cár elvált tőle, mégis haragudott magára, hogy nem elég kíméletesen beszélt vele.

Ez volt az első alkalom ismeretségük óta, hogy türelmetlenül várta a vizionlátást.

A következő találkozásuk alkalmával, mihelyt megpillantotta, mihelyt a tekintetük egymásba villant, összerázkódott és az volt az érzése, mintha elszorult volna a keble. Olyasvalami ment végbe benne, mint amikor az égi malaszt leszáll valakire, káprázatos világosság gyúlt a belsejében, lelke egy pillanat alatt és tökéletesen betelt ezzel az ajándékkal.

*

1866 július havában jártak. A cári udvartartás szokás szerint a peterhofi palotában székelt, a fenséges kastélyban, melyet nagy Péter cár azzal a titkos vággyal építtetett a Finn-öböl partján, hogy elhomályosítsa Versaillesst.

A park legszélén, közel a Krasznoje-Szelóba vivő út mellett, magas, oszlopos pavillon áll, afféle belvedere, amelyet I. Miklós cár építtetett 1853-ban, felesége, Alexandra cárnő számára és amelyet Babygon-pavillonnak hívnak. Magányosan áll zöld gyepágyság és virágok között és csodálatos messze szemhatárokig érő kilátás nyílik belőle a lábánál elterülő finn vizek hullámozó, habos szőnyegére.

Itt történt július 13-ikán, késő délután, hogy a remegő Katyarina Mihajlovna odaadta magát a még jobban remegő II. Sándor cárnak.

Az esemény felette állt mindannak, amit a fiatal leány elképzelhetett, mert utoljára borítva még el csókjaival, mielőtt búcsut vett volna tőle, cári kedvese a legünnepélyesebb hangon kijelentette neki:

— Sajnos, ma nem vagyok szabad, de mihelyt az első lehetőség kínálkozik rá, feleségül veszek, mert most és ettől a pillanattól örökre feleségem-

nek tekintelek Isten előtt... A viszontlátásra holnap... Megáldalak.

A Babygon-pavillon ezután nagyon sokszor viszontlátta őket.

Mikor a borus égbolt és a szeptemberi jeges esők visszakényszerítették az udvart a fővárosba, az ifjú hercegnő és császári barátja találkozásai egészen rendszeresekké váltak.

Hetenként háromszor vagy négyszer titkon megjelent a hercegnő a Téli Palotában. Egy hátsó kapun át, amelynek kulcsa nála volt, besurrant a földszint egyik elszigetelten álló szobájába, amelynek ablakai nyugatra néztek a Palota előterére s amelyet titkos lépcső kötött össze a cár elsőemeleti lakosztályával. Innen kormányozta harminc éven át birodalmát I. Miklós cár. A bútorok, a portrék, a képek, a könyvek és az összes berendezési tárgyak, amelyek között a hajlíthatatlan zsarnok deszpotikus álmait szötte, gyengéd és gyönyörteljes jeleneteknek szolgáltak most keretül.

A viszony csakhamar közismertté vált. De azért csak burkolt szavakkal mertek róla sutogni a szentpétervári szalónokban, mert a cár személye szent volt ebben az időben. Különben a titkos kancellária félelmes harmadik ügyosztályának, amelynek Suvalov volt a parancsnoka, mindenüvé elért a fiúle és nem lett volna egészen veszélytelen, ha valaki megkockáztatja, hogy az uralkodó bizalmas magánéletéről fecseljen.

Katjarina Mihajlovna sógornője, idősebb fivérének felesége, mégis tudomást szerzett róla, hogy az udvari pletykák őt is belekeverték a dologba: azzal vádolták, hogy ő játszotta a cár kezére a fiatal leányt és ő segítette elő szerelmüket.

Saját személyét illetőleg felháborodva s Katjarina jövőjét féltve, hirtelen arra határozta ma-

gát, hogy önkéntes számkivetésbe megy vele Nápolyba, ahol családja lakott.

Néhány hónappal előbb talán használt volna még ez az orvosság; így nem volt más hatása, csak az, hogy szinte az elragadtatásig fokozta a szerelmesek szenvedélyét, akik minden áldott nap írtak egymásnak.

II. FEJEZET.

A szerelmi indulatok őszintesége, amelyek személyének odaadására bírták Katyarina Mihajlovna-t. — Az autokrata cári tekintély és az udvar fénye ellenére nem az uralkodónak ajándékozta oda magát, hanem az embernek. — Alexandr Nyikolájevics elbűvölő egyénisége: érzelmeinek emelkedettsége, viselkedésének eleganciája; a grand-seigneur tökéletes mintaképe. — Mi a magyarázata a cár szenvedélyes és feltétlen vonzalmának? — Rendkívüli érzékenysége a női bájak iránt. — Regényes házassága Mária hesseni hercegnővel. — Csakhamar ráún feleségére. — Számos kalandja: «a Nagy Kisasszony», a Füst hösnője. — Katyarina Mihajlovna-nál élvezzi a határtalan örömet, hogy önmagáért szeretik. — Dolgorukij hercegnő nápolyi száműzetése még lázasabbra tüzezi a két szerelmes szenvedélyét.

Első tekintetre ilyen heves szerelem két ennyire különböző korú és társadalmi helyzetű lény között, eléggé meglepő lehet.

Azon a napon, mikor a cárnak sikerült levennie Katyarinát a lábáról a Babygon-pavillonban, a leány mindössze tizenhét és fél éves volt, Sándor pedig már elmúlt negyvenhét. Nagyon érettkorú volt tehát hozzá képest, akár az apja lehetett volna.

Az bizonyos, hogy rendkívüli tekintélytől, szinte túlvilági ragyogástól övezve jelent meg előtte. Nem volt-e császár, minden oroszok korlátlan hatalmú cárja, az Úr fölkentje, a világ legnagyobb népének feltétlen és rettegett ura? Mikor az udvari szertartások és felvonulások fenséges pompá-

jában látta őt Katyarina, hogyne lett volna megbűvölve tőle?

Soha az orosz udvar nem tündökölt élénkebb fénnnyel. Az uralkodókon kívül, akiknek mind olyan nemes megjelenésük volt, az egész cári család büszke látványt nyújtott. Ritkán látni trón körül a férfi és női típusoknak olyan szép együttesét egy csoportban, mint Sándor cárevics, Vladimir nagyherceg, Constantin nagyherceg, Miklós nagyherceg, Mihály nagyherceg, Helena nagyhercegnő, Olga nagyhercegnő, Mária nagyhercegnő, Alexandra nagyhercegnő és így tovább. Az udvari ünnepek hallatlan fénnnyel és káprázatos pompával mentek végbe.

A volt angol nagykövet, lord Loftus, aki tanuja volt ennek a tündöklő korszaknak, bátran megírhatta *Diplomáciai visszaemlékezéseiben*: «Az udvartartás rendkívül ragyogó és csodálatraméltó, van benne valami keleti pompa. A bálók, a cserkész testőrség romantikus színpadi hatásával, az egyenruhák festői változatosságával, a toaettek szépségével, az ékszerek tündéri csillogásával felülmúlnak fényre és pompára mindent, amit eddig más országokban láttam.»

Théophile Gautier, aki éppen 1865-ben látogatta meg Oroszországot, s aki abban a kegyben részesült, hogy jelen lehetett egy udvari bálon, kimerítette szótárának minden tartalékát, hogy leírhasa számunkra ezt az ünnepséget. Hogy az együttes hatást jobban láthassa, a Szent György-terem fölött körülfutó karzaton foglalt helyet: «Az első benyomás, mikor az ember e fölé a fényszakadék fölé hajlik, valami szédülésféle. Az első pillanatban a gyertyák, a tükrök, az arany, a gyémántok, a drágakövek és drága szövetek sugárzásában, színtörő játékában, egymásba kuszálódó visszfényében semmit sem lehet kivenni. A zsi-

bongó ragyogás lehetetlenné teszi, hogy alakokat különböztessen meg a szem. Aztán hamarosan megszokja ezt a káprázatot és átöleli tekintetével egyik végétől a másikig ezt a gigantikus termet, amelynek minden fala hófehér márvány, fehér stukkó dísszel... Mindenfelé csupa egyenruha, elől dús aransujtással, csupa gyémánttal kicsillagozott epolett, rendjel csillog, zománkereszt és drágaköves ékszer, mindmegannyi fényforrás a melleken. A férfiak ruhája olyan ragyogó, olyan dús, olyan változatos, hogy a nők modern eleganciájukban a mostani divat könnyed bájával alig tudnak küzdeni ez ellen a tömör fény ellen. Mivel nem lehetnek dúsabbak, hát szebbek; mezítlen válluk és keblük felér minden aranyplasztroonnal.»

Ebben a tündéri keretben eleven arcképet fest a cárról is: «II. Sándor cár ez este elegáns katonaruhát viselt, amely jól érvényre juttatta magas, karsú, fesztelen mozgású termetét. Fehér dolmány volt ez, amely félcípőig ért, aransujtással díszítve, nyakán, az ujján és köröskörül szibériai kék rókával szegélyezve s a két oldalán ott tündököltek a nagy rendek csillagjai és keresztjei, égszínkékek testhez álló nadrág adta ki a lábszár formáit s az egész öltözetet rövidszárú kis csizma fejezte be. A cár haja rövidre van nyírva és szabadon hagyja egységes, telt, jól formált homlokát. A legteljesebb mértékben szabályos vonásait mintha csak valami bronzérem számára mintázták volna; szemének kékje különös valórt kap arcának napbarnított színétől, amely kevésbé fehér, mint a homloka a sok utazástól és a szabad levegőn végzett gyakorlatoktól. Szájának körvonalai olyan éles metszésűek és plasztikusak, mint valami görög szobornál. Arckifejezésében méltóság-teljes határozottság és szelídség egyesül, s egy-egy pillanatra kecses mosoly derüje villan át rajta.»

Hogyne hódította volna meg Katyarina Mihajlovnát ez a fejedelmi báj és méltóság, amely tényleg állva könyörgött neki.

Mégis mikor rászánta magát, hogy elmegy a Babygon-pavillonba, nem nagyralátó képzeletének, se nem a gőg mámorának engedett: tisztán a szívét követte. Nem a cárnak ajándékozta oda magát, hanem a férfinak.

És helyes női ösztöne nem csalta meg; mert Alexandr Nyikolájevicsban ritka tulajdonságok lakoztak a magánember lelke mélyén. Nemes jellem, fenkölt érzelmek, nyugodt bátorság, önuralom, előkelő viselkedés, kulturált szellem, kifinomodott ízlés, tapintat, udvariasság, — egyszerűen igazi nagyúr volt a kisujja hegyéig. Mi több, a társalgása is élénk, merész, lebilincselő s csupa humor és vidámság volt.

Bizonyos, hogy attól a naptól kezdve, amikor Katyarina megengedte neki, hogy szeresse, ő maga is imádta a cárt.

De mi kötötte a cárt ilyen hirtelen támadt, ilyen szenvedélyes és korlátlan érzelmekkel ehhez a tizenhétéves hajadonhoz? És a szívnek vagy az érzékeknek miféle bódulata ragadtatta annyira, hogy mindjárt az első alkalommal, mikor karjában tartotta, azt mondja neki: «Ma, sajnos, nem vagyok szabad, de az első kínálkozó lehetőségre feleségül veszek, mert e perctől kezdve örökre feleségemnek tekintelek Isten előtt.»

*

A cár mindig ellenállhatatlan vonzalmat érzett a nők iránt.

Húszéves korától kezdve ismerte a gyönyörteljes ábrándot és isteni gyötrelmet.

1837-ben apja, I. Miklós cár tanulmányútra küldte egész Európán keresztül. Így bejárta Svéd-

országot, Ausztriát, Olaszországot és szívesen időzött a berlini, a weimari, a müncheni, a bécsi, a turini, a flórenci, a római és a nápolyi udvarnál. Svájcban keresztül a Rajna vidékére utazott, hogy meglátogassa stuttgarti és karlsruhei rokonait. Mivel türelmetlenül várta már, hogy Londonba utazhasson, amely utolsó állomása volt Szentpétervárra való visszatérése előtt, a német konföderáció kis városait, mint Darmstadtot, Mecklenburgot, Braunschweigot és a többi, sorra törölte útitervéből. De a vén hesseni választófejedelem, II. Lajos nagyherceg nagyon unszolta, hogy legalább néhány órát időzzön udvarában. Az ifjú cárevics úgy hitte, hogy nem térhet ki ez elől a kérés elől s mint valami nehéz robotot, úgy fogadta el a nagyherceg meghívását; 1838 március 12-ikén meg is érkezett Darmstadtba.

Ez a kényszerű robot azonban nagy meglepetést tartogatott számára. II. Lajosnak négy gyermeke volt, három fia és egy leánya. A leány volt a legfiatalabb valamennyi közt, még alig töltötte be tizenötödik évét. Alexandr Nyikolájevics nyomban beleszeretett.

Még ugyanaznap este azt mondta két hadsegédnek, Orlovnak és Kavelinnek: «Ez az a leány, akiről álmodtam. Soha nem veszek mást nőül.» És nyomban írt szüleinek és arra kérte őket, engedjék meg, hogy megkérje a fiatal leány kezét.

Mivel Londonban már várták, kénytelen volt elszakadni Darmstadt varázsától; de mihelyt az angol földet elhagyta, ismét visszatért oda.

Szülőinek válasza azonban nem volt túlságosan bátorító heves házassági terveire. Szigorúan meghagyták neki, hogy térjen gyorsan haza; ami a házasságot illeti, azt még meg kell vizsgálni, majd meglátják később.

Erre a cárevics egész kereken kijelentette Or-

lovnak és Kavelinnek, hogy inkább lemondana a trónról, ha nem vehetné nőül Mária hercegnőt.

Nemsokára, mikor Szentpétervárra visszatért, szülői előtt is megismételte ezt a szilárd elhatározását.

I. Miklós cár, a gögös autokrata és felesége, a szintén igen büszke porosz Alexandra, nem kevésbé kérlelhetetleneknek mutatkoztak és mivel a cárevics csak még makacsabban ragaszkodott ellenzett szerelméhez, végül bevallották neki ellenzésük igazi okát.

II. Lajos nagyherceg 1804-ben vette nőül Wilhelmine badeni hercegnőt, aki akkor tizenhatéves volt. Frigyükből két fiu született; Lajos herceg 1806-ban és Károly herceg 1809-ben. Nem sokkal azután kölcsönös megnemértés furakodott a nagyhercegi házasságok közé, amely a házassági életközösség végleges megszakítására vezetett. Ez a helyzet hiteles igazolást nyert. Wilhelmine nagyhercegnő élte külön a maga egyéni életét; számos szerelmi ügyet írtak a rovására.

1823 tavasza táján pedig a kis darmstadti udvar a legnagyobb elképedéssel értesült róla, hogy az uralkodónő más állapotban van. Július 15-ikén harmadik fiút hozott világra, Sándor herceget, aki később a Battenberg-ág megalapítója lett: Koronája és családja becsületéért II. Lajos vállalta a gyermek apaságát. De mindenki jól ismerte az igazi apát; nem is merték megnevezni, annyira alantas származású volt. A következő évben, 1824 augusztus 8-ikán, a nagyhercegnő megint újabb gyermeknek adott életet, hasonló eredettel, ez volt Mária hercegnő.

A titok fölfedezése, amelyről meséltek már az összes német udvaroknál, semmit sem változtatott a cárevics érzelmein, sem elhatározásán: «Mindegy, — mondotta. — Szeretem Mária hercegnőt, felesé-

gül fogom venni. Semhogy róla lemondjak, inkább lemondok a trónról.»

Miklós cár végül is engedett. 1841 április 16-ikán Sándor cárevics nőül vette a Téli Palotában Mária hesseni hercegnőt.

Születésének kellemetlen titka ellenére az ifjú cezarevna nagyon rokonszenves fogadtatásban részesült új családjá és jövődöbeli alattvalói részéről. Abban mindnyájan megegyeztek, hogy igen szépnek és előkelőségét tökéletesnek találták. Fiatalsága ellenére a legkomolyabb ízlésről tett tanuságot, a legélénkebben résztvett a jótékonyági akciókban és a szent színódus bámulattal adózott résztvevő szívének. Az udvari emberek legfeljebb azt vethették a szemére, hogy kissé merev, túlságosan tartózkodó másokkal szemben és nagyon is szertartásos. Férje elhalmozta figyelmével és gyöngédségével. Mikor 1855 március 2-ikán trónra lépett, már hat gyermeke volt tőle.

De a gyakori terhesség és még kettő, mely azután következett, aláásta a cárné egészségét. Különben is mindig gyöngemellű volt és a kemény szentpétervári klíma kegyetlenül próbára tette.

Az elvonult életben, amelyet orvosai mind erősebben és erősebben ráparancsoltak, csakhamar észrevette, hogy a cár elhidegült tőle. Rendkívül méltóságteljesen, néma megadással tűrte sorsát, mindennek ellenére megőrizve határtalan kedvességét az elragadó férfi iránt, akinek első szerelmét bírta, s aki őt, a szegény diszkvalifikált hercegnőt császári felséggé és minden oroszok cárnőjévé tette.

Közben Alexandr Nyikolájevics kalandról kalandra, szeszélyről szeszélyre járt.

Egy nap aztán úgy látszott, mintha mélyebb érzelem kötötte volna le. Az, aki ezt a mély érzést lelkében fölkelte, húszéves fiatal leány volt,

éppen olyan kiváló értelmiségét, mint szépségét tekintve, Alexandra Szergejevna Dolgorukij hercegnő, aki egyébként igen távoli rokonságban állott Katyarina Mihajlovna hercegnővel. Állítólag ő volt az, aki modellül szolgált Turgenyevnek a Füst szenvedélyes hősnőjéhez. 1860 táján, a nagy reformok idején jelentékeny szerepet játszott. Határozott jelleménél és szellemi felsőbbségénél fogva, gyakran ő kényszerítette II. Sándort, hogy kitartsa a merész úton, amelyre rálépett. Az udvarnál csak «a Nagy Kisasszonynak» hívták. De egyszerre ismeretlen okok miatt megszakadt a viszony, vagy legalább is az volt a látszat, hogy megszakadt. Alexandra Szergejevna nőül ment az öreg Albedienszkij tábornokhoz, akit a cár sietve nevezett ki Varsó kormányzójává.

Más szeszélyek, újabb szerelmek következtek, melyek éppen olyan rövidéletűek voltak, mint a többi.

*

Ennyi könnyű siker után, amelyek csaknem mindig szinte maguktól kínálkoztak, Alexandr Nyikolájevics eleinte sehogy sem értette Katyarina Mihajlovna ellenállását. Azután izgatni kezdte a játék, mert lehetetlennek tartotta, hogy a leányra ne hassanak kitűnő tulajdonságai.

Hát hogy is lehetett az, hogy előle, a Romanovok örököse, minden oroszok mindenható cárja elöl fusson egy tizenhétéves kölyökleány, hogy őt utasítsa vissza? Különben is, nem tapasztalta-e számtalanszor, milyen hatással van a nőkre? Találkozott-e csak egyetlen lázadóval is?

Azután megvetette magát, hogy ilyen makacsul kitart egy makrancos szűz üldözésében...

Végre megkönyörült rajta a leány és elment a Babygon-pavillonba.

És ekkor a cár belekóstolt a kimondhatatlan gyönyörbe, hogy önmagáért szereti ez a kiválasztott, behízélgő, szép teremtés, aki kiszolgáltatta neki fiatal lelkének és érintetlen testének minden kincsét.

És néhány hónapi hallatlan boldogság után elragadták tőle; elutazott Nápolyba. De még mindig szerette; mindennap írt neki. Joga volt hát hozzá, hogy visszavegye. Szükség esetén erőszakhoz is fog nyúlni. Megvoltak hozzá az eszközei; a cári mindenhatóság nem volt üres szó. Suvalov gróf és a Harmadik ügyosztály rendőrei sokkal nehezebb dolgoknak is a végére jártak, amelyekről soha senki nem tudott meg semmit.

Közben azonban súlyos események játszódtak le birodalmán kívül. Ausztriát megverték Sadvánál, a német Konföderáció Poroszország uralma alá került; a luxemburgi affér közeli bonyodalmat jósolt Franciaország és Németország közt, a krétai fölkelés a keleti kérdés kiújulásával fenyegetett.

De az uralkodók is emberek. Mi több, nem is hordják állandóan fejükön a koronát, sőt, mint Bossuet mondja, «alattvalóik ügyének és saját dicsőségüknek megfontolása» sem foglalkoztatja mindig legelsősorban elméjüket.

Így történt, hogy bármilyen fegyvercsörgés zaja töltötte is be egész Európát, a legfőbb hatalom nagy gondjai ellenére, Alexandr Nyikolájevics érzelmei mégis természetes útjukon haladtak tovább. A leány távollététől még jobban lángra gyujtva, az emlékektől és az álmodozástól felmagasztalva, mindinkább és inkább lázas, kizárólagos, lenyűgöző szenvedéllyé váltak benne ezek az érzelmek, az érzékeknek és a léleknek ama gyógyíthatatlan betegségévé, amely gyakran igen féltelmes, ha az ő korabeli férfiakra csap le. A latin

elegia mestere, Propertius is megfigyelte már ezt, igen festői formában:

Saepe venit magno foenore tardus amor.

Ezentúl percre nem hagyja már el ez a szenvedély; ez lesz életének nagy ügye; megelőzi férji és apai kötelességeit, belejátszik politikájának legtitkosabb számításaiiba; kormányozza egész öntudatát és uralkodik rajta egészen haláláig.

III. FEJEZET.

II. Sándor cár utazása Párisba 1867-ben; a világiállítás meglátogatása. — Berezsovszki merénylete Longchampban; Eugénia császárné ötletszerű közbenjárása. — A hivatalos ünepségek ragyogó mozgalmasságában egyetlen gondolat foglalkoztatja a cárt: Katyarina Mihajlovna titokban Párisba jön, hogy meglátogassa; találkozásuk az Elysée-palotában, a babygoni eskü. — A hercegnő visszatérése Szentpétervárra; sógornőjénél helyezkedik el ennek az Angol rakparton levő palotájában. — Katyarina Mihajlovna és cári barátja viszonya ettől kezdve végleges jelleget ölt. — Nyári tartózkodás Carszkoje-Szelóban, Péterhofban, Livadiában. — Katyarina Mihajlovna elzárkózottságra kényszerül. — A szerelmesek állandó és tökéletes meghittsége. — A cár lassan beavattja a fiatal nőt minden politikai tervébe s birodalmának minden titkába. — Katyarina elkíséri minden útjára. — Az emsi üdülés 1870 június havában: Poroszország és Oroszország titkos megegyezése a fenyegető francia-német háborúra vonatkozólag. — Thiers küldetése Szentpétervárra a sedani fegyverletétel után.

1867 június havában III. Napoleon sürgető meghívására II. Sándor cár Párisba ment, hogy meglátogassa a világiállítást. Fiai, Sándor és Vladimir nagyhercegek kíséretében június 1-én, egy szombati napon érkezett meg és az Elysée-palotában szállt meg.

Másnap kiment a lóversenyre és a Tuileriákban ebédelt. Június 3-ikán pihenés. 4-ikén díszelőadás az Operában. 5-ikén látogatás Saint-Chapelle-ben, ahol egy csoport ügyvédnek az a kitűnő ötlete támad, hogy egyenesen az arcába vágja a cárnak: «Éljen Lengyelország!» 6-ikán, kedden, nagy ka-

tonai díszszemle Longchampban, amelyen a porosz király ugyancsak résztvett. A hazatérés alkalmával történt, a Vízesésnél, hogy egy lengyel menekült, Bereзовszki két revolverlövést tett a cárra, aki ugyanabban a kocsiban ült, mint III. Napoleon. A két uralkodó a legteljesebb nyugalmat tanúsította a dühöngő fellépésével szemben, egyébként a lövések nem is találták őket.

Az előző évben Szentpétervárott II. Sándor éppen ilyen nyugodtan fogadta Karakazov anarchista lövéseit. Ez a rendíthetetlen bátorság, amelynek később annyiszor kellett tanujelét adnia, nem került semmi megerőltetésébe, mert természetes bátorságából, fatalizmusából és vallásos jámborságából fakadt. De annál inkább meg volt lepve, mikor az Elysée-palotába megérkezve, Eugénia császárné látogatását jelentették neki.

A szegény uralkodónőnek reszketett a keze és dült volt az arca. A francia császárságra rossz napok következtek. A kiállítás csillogó díszlete nem ringatott senkit csalódásba. A császári építmény recsegett-ropogott kívül-belül mindenfelé. Azok a hírek, amelyeket 1867 június havában Mexicóból kaptak, semmi kétséget nem hagytak a küszöbön álló katasztrófa tekintetében. Miksa császárt már körülrzárták Queretaróban, néhány napon belül megérkezik kivégzésének hire is. Nem kevesebb nyugtalanásra volt ok Németország részéről sem. Éppen ezért III. Napoleon különös fontosságot tulajdonított a cár látogatásának; abban reménykedett, hogy sikerül vendégét levennie a lábáról, hogy bizalmas megbeszéléseik folyamán sikerül eloszlatnia azokat az ellenérzéseket, melyeket Lengyelországra vonatkozólag tanúsított politikánk a cár szívében hagyott és végül sikerül megnyernie őt a mi ügyünknek, amelynek célja volt gátat vetni a porosz befolyás előrehaladásának

Európában. És íme, ez a látogatás, amely a sainte-chapellei sértő botránnyal kezdődött, egy királygyilkos támadásával fejeződött be. Eugénia császárnénak volt hát oka az izgalomra. Azonban elkövette azt a hibát, ami különben gyakran megtörtént vele, hogy heves természetének első felindulására hallgatott. Alig került a cár elé, idegroham tört ki rajta. Sándor és Vladimir nagyherceg a pamlagra fektette s a cár segítségért kiáltott, de a császárné hirtelen fölegyenesedett, egy intéssel értésükre adta, hogy nem tud beszélni és sürgősen visszatért kocsijába, anélkül hogy egy szót szólt volna.

A következő napokon még bálók és ünnepségek voltak és kirándulás Fontainebleaubá. De a varázs megtört. Újabb balesettől való félelmükben azt szerették volna látni, ha II. Sándor mennél gyorsabban elhagyja Franciaországot.

A cár nagyúri mivoltának barátságos udvariaságával továbbra is a legélénkebb meglegedésének adott kifejezést a figyelmességek és szórakozások fölött, melyekkel elhalmozták. De több ízben észrevették, hogy a tekintete szórakozott, arc-kifejezése tele van feszült várakozással és távolba révedő pillantásában különös fény gyúl fel.

A francia rendőrség kétségkívül tájékozva volt a cár szellemének erről az izgatott feszültségéről.

Hathónapi számkivetés után Párisba jött Kattyarina Mihajlovna, hogy találkozzon vele.

A rue Basse-du-Rempart egyik szerény szállodájában lakott. Minden reggel és minden este felment az Elysée-palotába, ahová azon a rácsos kapun jutott be, mely az avenue Gabriel és az avenue Marigny sarkán van.

A cár neki szentelte minden idejét, amit csak a hivatalos ünnepségektől el tudott szakítani. Itt a kellemes árnyat adó lombok alatt, ahol Mme de

Pompadour olyan szívesen bolyongott egykor, s ahol I. Napoleon, közvetlen a waterlooi csatából való megterése után, először látta át balvégzetének mérhetetlenségét s élete hátralevő napjainak feneketlen borzalmát, Katyarina Mihajlovna ismét hallhatta, hogy a cár mégegyszer megismétli azokat az ünnepélyes szavakat, amelyeket a Babygon-pavillonban mondott: «Az első kínálkozó lehetőségre nőül veszek, mert mostantól fogva és örökre hitvesemnek tekintelek Isten előtt.»

Édes büszkeséggel töltötte el szívét az is, mikor hallotta, hogy a cár így szól hozzá: «Mióta szerezni kezdtelek, egyetlen más nő sem létezett számomra... Az egész éven át, mikor olyan kegyetlenül visszautasítottál, éppen úgy mint az alatt az idő alatt, melyet most Nápolyban töltöttél, soha nem kívántam más nőt, és nem is közeledtem egyhez sem.»

*

Viszonyuk ettől fogva végleges jelleget öltött.

Szentpétervárott Katyarina Mihajlovna sógor-nőjéhez ment lakni, de ezúttal egy csinos palotába, az Angol-rakparton, ahol a földszinti lakosztályt foglalta el s külön szolgaszemélyzetet és fogatokat tartott a maga számára. Ez az elintézési mód lehetővé tette Mihail Dolgorukij herceg számára, hogy sok méltósággal játssza a kényes szerepet, melyet a konvenciók s a lojalitás egy cári kegyencnő fivérére kényszerítenek.

Mikor a cár Carszkoje-Szelóban, Peterhofban és Livadiában időzött, Katyarina Mihajlovna is ott bérelt villát.

A Téli Palotában I. Miklós cár dolgozószobája újból komor, de biztos vendégszeretetével várta őket.

Carszkoje-Szelóban egy kis szobában találkoztak.

tak annak az épületszárnynak a végén, mely II. Katalin rózsáskertje előtt húzódik el. A szobácska berendezése több volt, mint egyszerű; a helyiség, melyet egyetlen ablak világított meg, egyenesen az előcsarnokra nyílt, amely közvetlen összeköttetésben állt a cár részére fentartott lakosztállyal; a szobában nem volt más, csak egy ágy, két szék, egy asztal és egy fésülködő-tükör.

Peterhofban viszontlátták kedves Babygon-pavillonjukat.

Livadiában, ahol a császári székhely akkor mindössze egy fakastélyból állott, ahol a cár egyetlen mozdulatát sem tarthatta titokban, ő kereste fel barátnőjét.

*

Egészen elmerülve szerelmében, az ifjú herceg nő teljesen zárkózott és homályba vonult életet folytatott.

Soha nem adott ebédet, soha nem járt színházba. Legföljebb azokon a bálokon látták, ahol a cár is jelen volt, mert csodaszépen táncolt és a cárt egészen elbűvölte, ha táncolni látta.

Sőt a cár kinevezte őt a cárné udvarhölgyévé is, hogy szabad bejárata legyen az udvarhoz és hogy díszítse szépségével a hivatalos fogadásokat.

Az elhagyott cárné fensőbbbségesen és szárazon, legfagyosabb mosolyával fogadta ifjú vetélytársának tisztelgését. Különben nem csinált nagy dolgot férjének újabb hűtlenségéből; nem látott benne egyebet banális kalandnál, amelybe hamar beleún majd... Akár az előzőkbe. De ítéltette volna-e meg másképp a dolgot? Büszkesége, egyenes jelleme, egykori szerelmük emléke, mindez lehetetlenné tette számára, hogy még csak képzeletében is felvillan hasson a babygoni szentségtörő eskü: «Mihelyt az első lehetőség kínálkozik, fele-

ségül veszek.» Mert ez a lehetőség az ő halála volt.

A két szerelmes pedig ritka boldogságot élvezett mindennapos titkos találkozásai alkalmával. Alexandr Nyikolájevics tökéletes szeretőt tudott nevelni ebből a tapasztalatlan szüzből. A leány testestül-lelkestül neki adta magát. Lelke, szelleme értelme, akarata, képzelete, érzékei, mindene a cáré volt. Nem is mulasztottak el semmit, hogy kölcsönösen ki ne magyarázkodjanak egymásnak, hogy megértsék egymást és teljesen behatoljanak egymás lényébe. «A szerelmesek azért nem unatkoznak soha egymással — mondotta La Rochefoucauld —, mert mindig magukról beszélnek.»

Azonban a politika is csakhamar belevegyült beszélgetéseikbe; Katyarina szükségképen igen tekintélyes helyet foglalt el a cár életében, s az ő vállára túlságos gyakran nehezedtek gondok, azért nem is állhatta meg, hogy ne beszéljen róluk szeretőjének.

Elragadó gonddal igyekezett vele megismertetni a közügyeket, melyeknek ő volt legfőbb bírója. Lassankint mindenbe beavatta és soha nem határozta el magát fontosabb döntésre, mielőtt vele meg nem beszélte a dolgot. Így a legkülönbözőbb dolgokat tárgyalta meg vele, a birodalom általános kormányzatát, a diplomáciai tárgyalásokat, közgazgatási reformokat, a katonai és rendőri szervezetenek ügyét, a miniszterek munkáját, az egyházi előléptetéseket, kitiüntetések, kegyvesztetéseket, az udvari cselszövényeket, a cári család igényeit és vetélkedéseit, az egész összeroppantó terhet, amelyet az autokrata hatalom gépezete állandóan az ő vállára ejtett vissza. Mivel Katyarinának világos szelleme, helyes ítélete és pontos emlékezőtehetsége volt, minden nehézség nélkül követte a cárt okoskodásaiban. Olykor egy-egy

találó szóval még a végső következtetések levonásában is segítette.

De a legkomolyabb szolgálatot azzal tette neki, hogy előtte egészen hangosan gondolkozhatott.

Uralkodói hatalmának és felelősségének élénk átérzése áthatolhatatlan korlátokat vont köréje. Hosszasan tanácskozott minisztereivel, teljes őszinteséget követelt tőlük, a szükséghez képest véleményüket is kikérte. A többi nem tartozott rájuk. Attól félt, hogy lekisebbitené magát a szemükben, ha elárulná előttük kétségeit, zavarait, belső ellentmondásait, végső elhatározásainak egész előkészítő munkáját, amelyeket azután mint mindenható akaratának szabad elhatározásából fakadt parancsait hozta tudomásukra.

Katjarina Mihajlovna előtt, ellenkezőleg, minden tartózkodás nélkül kiönthette a szívét. Tőle egyáltalán nem kellett félnie. Abból, amit ők ketten mondtak egymásnak, soha senki nem tudott meg semmit. Katjarina mögött, aki lemondott a világról, és teljesen elzárkózott szerelmében, nem állott semmiféle klikk. Közös világuk tökéletesen elfért abban a szűk körben, melyet ölelkező karjuk formált. Azért, ha valami politikai nehézség foglalkoztatta a cárt, majdnem mindig a szeretőjénél jött rá a megoldásra és itt érezte csak, hogy akarata megszilárdul. Tisztán csak azért, mert itt nem kellett már vigyáznia a szavaira, világosan belelátott magába.

*

Mivel állandóan szükségét érezte a jelenlétének, azt akarta, hogy kísérje el minden útjára, de főképpen Emsbe, ahová minden évben elment a vizet használni.

A cár és kísérete a Négy Toronyhoz címzett szállodát foglalta le; Dolgorukij hercegnő és ba-

rátnője, S... kisasszony, egyik közeli villában, a Kis-Elyséeben szálltak meg.

1870 júniusában olyan titkok tanuja volt ez a villa, amelyeket a francia kormány drágán vásárolt volna meg.

Katjarina Mihajlovna közvetlen forrásból értesült azokról a komoly tárgyalásokról, amelyek akkor négy napon keresztül folytak I. Sándor, I. Vilmos, Gorcsakov herceg és Bismarck gróf között. Cári barátja megmagyarázta neki az egész európai sakkjátékot, Franciaország kalandos politikáját, Ausztria gyanús viselkedését, a fenyegető bonyodalmat s következésképp az Oroszországra váró kötelezettséget, hogy megújítsa hagyományos szövetségét Poroszországgal... miután némi előnyöket biztosított magának Keleten.

Egy hónappal később, midőn a Hohenzollern-jelölés felrobbantotta a puskaaporos hordót, Sándor azt mondta Katjarinának:

— Látod, mennyire igazam volt. Ebben az ügyben Franciaország nagy hibát követett el.

Véleménye kissé módosult Sedan után. A napoleoni rezsim hirtelen összeomlása, a német hadak győzelmes előnyomulása Páris ellen, a német nacionalizmus tébolyult elragadtatása, a porosz hatalom előre nem látott mértéktelen megnövekedése gondolkodóba ejtették. Szívében ugyan továbbra is változatlanul megőrizte minden rokonszenvét nagybátyja, Vilmos iránt és erről nyilvánosan is tanuságot tett. Különben is megmászhatatlanul Poroszországhoz kötődtnék érezte magát az emsi egyezményvel.

Szeptember 29-ikén fogadta Thiers látogatását, aki azért jött, hogy a legnyomatékosabban megkérje, álljon az élére a semleges hatalmaknak és fékezze meg Németország túlkapásait és szorítására az európai egyensúly tiszteletbentartására.

Azt mondják, hogy Thiers hazafiui izgalmaiban félreértette a fogadtatást, melyben a cár részesítette, állítólag túlságos jelentőséget tulajdonított volna a szeretetreméltó, résztvevő, sőt dicsérő szavaknak, amelyek nem annyira az ügyvivőnek, mint inkább a kiváló és egyetemes tiszteletben álló államférfinak szóltak.

Mégis, alig ért véget a kihallgatás, II. Sándor bizalmasan közölte maitressével, milyen élénk benyomások közt vált el a francia teljhatalmú megbizottól.

— A legnagyobb mértékben érdekelt ez az ember. Milyen csodálatos intelligencia! ... És milyen rendületlen hit Franciaország talpraállásában. Azt hiszi, olyan gyors lesz ez a talpraállítás, hogy odáig ment, hogy még szövetségét is felajánlotta nekem. Nemesszívű férfi és nagy hazafi. Szívesen tennék valamit az érdekében.

De nem tett semmit, mert nem fogta még fel, milyen veszélyt jelentett Oroszországra nézve egy egyesült nagy Németország kilalakulása. Csak később jött rá, három és fél év múlva, mikor az 1875-iki válság kitört.

IV. FEJEZET.

Az anyaság előjelei; Katyarina Mihajlovna öröme, Alexandr Nyikolájevics kétségbeesése. — Titkos szülés a Téli Palotában: az újszülött fiú, György. — A hír csakhamar elterjed. — A cári család elképedése; félelem a dinasztia jövője iránt. — Az arisztokrata körök szigorú ítélete. — A kegyencnő második terhessége; egy Olga nevű leánya születik. — Újabb megrovó zúgolódás a cár ellen. — Suvalov gróf, a Harmadik ügyosztály vezetője bátorságot vesz magának és közli a cárral, milyen szemrehányásokat von maga után eljárása. — II. Sándor közömbösen fogadja a társaság bírálatát. — Suvalov grófot elmozdítják a titkos rendőrség vezetésétől; kegyvesztettségét londoni nagykövetté való kinevezésével leplezik. — A cárnak gondja van rá, hogy társadalmi állást biztosítson törvénytelen gyermekeinek. — Az autokrata cár «határtalan» hatalma. — Egy titkos ukáz a hercegi méltóságot és a Jurievszkij családi nevet adományozza a két gyermeknek, megemlékezésül anyai ősökre, Jurij Dolgorukij hercegre, Moszkva alapítójára. — Az 1875-iki francia-német válság; Bismarck harcias politikája. — II. Sándor határozott és személyes közbenjárása Franciaország érdekében. — Katyarina Mihajlovna elkíséri a cárt Berlinbe. — A kegyencnő harmadik terhessége; Borisz nevű fiút hoz világra, aki nem sokkal azután meghal.

Ugyanazon év őszének utolsó napjai felé egy komoly, igen bizalmas jellegű, de fölöttébb természetes esemény jött közbe, hogy megzavarja a két szerelmes nyugodt boldogságát. Katyarina Mihajlovna teherbe esett.

Ő maga csak örült neki, ujjongó és büszke örömet érzett, mint az anyai ösztön váratlan és sugaras ébredésénél érezni szoktak. De a cárt egészen megzavarta a dolog.

Először is kitörölhetetlen szégyenfoltot látott benne a hercegnőre nézve, nyilvános kitudódását tisztessége elvesztésének. Igaz, hogy a Titkos Kancelláriától való félelem az egész orosz társadalomban olyan tekintélyt tartott a cári felséggel szemben, hogy mindenki óvakodott a hangos megjegyzésektől. De négy szemközt, zárt ajtók mögött, mi mindent nem mondhattak?

Egy másik meggondolás, amelyhez az erkölcsnek semmi köze nem volt, szintén egészen feldúlta. Az elragadtatásban, amelyre kedvesének szépsége ihlette, az esztétikai idealizmus csaknem ugyanolyan szerepet játszott, mint a vágy és az érzékiség. Imádta a hercegnőben a tiszta tökéletességet, a női test hibátlan mintaképét. És valóságos szentségtörésnek tekintette alávetni ezt a csodálatra méltó teremtetést az anyaság elformátlanító próbájának. Végül valami szorongó előérzettől elfogódva, azt képzelte, hogy anyává téve őt, halálos veszedelemnek teszi ki.

De minden a legsímábban ment. A hercegnő határidőre kihordta terhét a legcsekélyebb bal eset nélkül. Az utolsó napig senki sem vette észre rajta, még sógornője sem, akinél külön lakosztálya volt az Angol-rakparton levő palotában.

Különös szerencse folytán a terhesség nem változtatta meg körvonalainak karcsúságát. Egy arcképén, mely a nyolcadik hónapban készült róla, egyáltalában nem lehet észrevenni, hogy a termete vagy a keble megszelesedett volna.

1872 május 14-ikén este jelentkeztek nála először a szülési fájdalmak.

Hogy az esemény a legteljesebb titokban menjen végbe, a cár úgy intézkedett, hogy a szülési folyamat megindulásának első tüneteire Katyarina Mihajlovna azonnal jöjjön a Téli Palotába, I. Miklós cár régi dolgozószobájába, mely szoká-

szos találkozásai színtere is volt. A folyosók elosztása, egy titkos lépcső és a szigorúan betartott intézkedések teljesen elkülönítették a cári rezidenciának ezt a részét.

Anélkül hogy sógornőjét, sőt szobaleányát is értesítette volna, hogy a titok még biztosabb legyen, a fiatal asszony egyedül ment kocsiján a Téli Palotába, ahová szokása szerint egy hátsó kis kapun surrant be, melynek a kulcsa nála volt.

A cár, akit azonnal értesítettek, tüstént oda futott hozzá és egy órát mellette töltött. De a hercegnő fájdalmai hirtelen elcsitultak. Abban a hitben, hogy túlkorai volt a riadalma, nyugodt álomba merült egy egyszerű kék ripszamlagon, mert ágy nem is volt ebben a félreeső szobában, ahol semmi változás sem történt I. Miklós cári ideje óta. Mikor megbizonyosodott afelől, hogy szerelme már nem érez fájdalmakat, Alexandr Nyikolájevics visszatért lakosztályába és szintén lefeküdt. Katyarina teljesen magára maradt. Szükség esetén nem állt más rendelkezésére, csak egy veterán gránátos, aki őrséget állt szobája ajtaja előtt.

Ez a vén katona ment három óra tájban a cárt felköltetni.

Egy meghitt szolga azonnal elment a szülészorvosért, Kraszovszkijért és a bábáért.

A szülési folyamat heves fájdalmak közt azonnal megindult.

De az orvos és a baba késedelmeskedtek, mert messze laktak.

Katyarina állapota, aki görcsökben vonaglott a ripszamlagon, percről-percre nyugtalanítóbbá vált. A cár sápadtan fogta a kezét és gyengéden bátorította.

Végre megérkezett Kraszovszkij doktor a baba kíséretében. Még mielőtt a szülőnőt megvizsgál-

hatta volna, a cár így szólt hozzá azon a hangon, amelyen parancsait szokta kiadni:

— Ha kell, áldozza fel a gyermeket, de őt mindenáron mentse meg!

A végső válság sokáig tartott. Reggel féltízkor azután Katyarina fiugyermekeket hozott világra.

A cár kénytelen volt gyorsan elválni tőle. Vasárnap lévén, az egész udvar várta már a mi-sére.

A gyermek, aki szép és virgonc volt, a kereszt-ségben a György nevet kapta. Még aznap elvitték Moskov Perculok egyik diszkrét házába, ahol Rylejev tábornok, a cár személyes biztonsági fő-nőke lakott. A Moika-csatorna és a cári istállók fala közé szorítva, ez a partrészlet nem volt na-gyon forgalmas. Különben is Rylejev tábornok hivatala igazolta itt a csendőrök szüntelen jelenlé-tét, akik megakadályoztak minden álldogálást a ház bejáratánál. Az újszülöttet egy orosz dajka és egy francia nevelőnő gondjaira bízták.

*

De akármilyen titokban történt is a szülés, a hire mégis csakhamar elterjedt.

Reuss herceg, a német nagykövet, aki kitünő kémszolgálatot tartott fenn a cár körül, értesült először a dologról, sőt az ő révén tudta meg a nagy eseményt Mihail Dolgorukij hercegné, Ka-tyarina sógornője is, akit, mindannak ellenére, amit már régóta mindenkinél jobban tudott, egé-szen elképesztett a dolog.

A cári családban és főképp a cárevics környeze-tében konsternálva voltak. A cár két legkedvel-tebb fivére, Constantin nagyherceg és Nyikoláj nagyherceg, öreg és kedves unokanővére, Helena Pavlovna nagyhercegnő, nem kevésbé le volt

sujtva. Ingerült szomorúságukhoz járult még a félelem is attól, amit a dinasztia jövőjére nézve ennek a fattyunak a Romanovok nemzetségébe való befurakodása jelenthetett.

Ami Mária cárnét illeti, aki nem éppen legutoljára értesült a dologról, ő nem árult el semmit legbensőbb gondolataiból. Hallgatagon, hidegen és mereven távol tartott magától minden kíváncsiságot. De ettől az időtől kezdve a titkolt kór, amely olyan fáradttá tette a méltóságteljes tartás alatt, rohamos előrehaladást tett.

A cári család izgalma rohamosan terjedt tovább Szentpétervár, sőt ezen túl is, Moszkva arisztokrata köreibben; legerősebben nyilatkozott meg Paszkievics hercegnél, aki Voroncov grófnőt vett nőül, Cserbatov hercegnél, Panyin grófnő férjénél, Orlov-Davydov grófnál, aki Bariatinszkij hercegnő férje volt, Voroncov-Daskov grófnál, aki egy Suvalov grófnőt vett nőül és Kurakin hercegnőnél, aki a cezarevna udvartartásának feje volt. Itt nagyon szigorúan bírálták el a cár viselkedését. Ha ezelőtt szemet is hunytak regényes viszonya előtt, most, hogy nem teheték már tudatlanná, megbotráncoltak rajta. Méltatlankodtak afölött, hogy egy ötvennégyéves uralkodó, aki már nagyapa is; nem tud parancsolni szenvedélyeinek. Azután megütköztek az óriási korkülönbségen, amely a két szerelmest elválasztotta. Végül, mivel eszükbe jutott az is, milyen gyenge lábon áll a cárné egészsége, nagy nyugtalansággal vetették fel azt a kérdést is, nem lesz-e az, aki ma még csak szerető, egy napon törvényes feleség, ha ugyan nem számít esetleg arra, hogy még magasabbra is emelkedjék.

Az elégedetlenség még élénkebben kifejezésre jutott 1873 végén, mikor megtudták, hogy a kegyenenő másik gyermeket is hozott a világra,

egy leányt, aki a keresztségben az Olga nevet kapta.

Ezúttal a cár tudomást szerzett a szemrehányásról, amellyel házasságtörő viszonyának köztudomású volta miatt minden oldalról illették. Suvalov Péter gróf, a Harmadik ügyosztály főnöke, volt olyan bátor, hogy fölfedezte előtte a dolgot. Senki nem lehetett hivatottabb nála egy ilyen kényes természetű közlés megtételére. Megvolt hozzá először a hivatali kötelessége, mivel ő állott az élén a közszellemre való állandó felügyeletnek, megvolt hozzá az erkölcsi tekintélye is, amely tekintélyt nem annyira rettenetes tisztje, mint inkább születése, vagyona és jelleme kölcsönözte neki. A bizalmas barátság ellenére is, amely Suvalovhoz fűzte, a cár hideg, fölényes arccal hallgatta végig és úgy látszott, hogy legkevésbé sem zavarja az, amit magánéletéről mondhatnak vagy gondolhatnak.

De nem sokkal azután a Titkos Kancellária főnöke, a birodalom nagy inkvizitora, maga is súlyos meggondolatlanságot követett el; megfedkezett róla, hogy a besúgás rendszere, melyet ő olyan ügyesen szervezett meg valamennyi társadalmi rétegben, ellene is alkalmazható. Egy este néhány bizalmas emberével beszélgetve, akik felől biztosnak hitte magát, erősen kifakadt Katyarina Mihajlovna ellen, úgy tüntette fel a cárt, mint aki feltétlenül ennek a nőnek az uralma alatt áll és nem lát már, csak az ő szemével és képes ezentúl a leggonoszabb őrülségre is, csakhogy szerelmét bebizonyíthassa neki; sőt annyira ment, hogy ezt is mondta:

«De én majd megtöröm azt a kis betyárt!»

Ezt a mondást még másnap befújták Ryjelev tábornoknak, aki sietett visszamondani urának.

II. Sándor nem élt semmiféle megtorlással Su-

valovval szemben, de magában elhatározta, hogy ezentúl távol tartja személyétől s következésképen megfosztja a Titkos Kancellária igazgatásától.

Nem sokkal ezután, 1874 június elején, midőn a cár Emsben fürdőzött, a Harmadik ügyosztály főnöke elment, hogy megtegye neki szokásos jelentését. A cár igen szívélyesen fogadta ezekkel a szavakkal:

— Fogadd szerencsekívánataimat, Pjotr Andrejevics!

— Szabad tudnom, Sire, mihez kíván szerencsét Felséged?

— Kineveztelek londoni nagykövetemmé.

Suvalov, akinek egy pillanatra torkán akadt a szó, hálálkodásokban tört ki.

Utódául a titkos rendőrség parancsnokságára a cár nem olyan magasrangú személyiséget nevezett ki, mint Pjotr Andréjevics és elődei, Benckendorff, Dolgorukij, Orlov voltak, hanem egy szerény tisztet, aki minden körülmények között vak eszköze lesz az uralkodói akaratnak, Potapov tábornokot.

*

Közben azonban II. Sándor kiváltságos sorsról gondoskodott törvénytelen gyermekei számára is. Hogy születésük titka nyilvánosságra ne kerüljön, úgy rendelkezett, hogy titokban kereszteljék meg őket. Sőt fölös óvatosságból sajátkezüleg tépte szét keresztelési okmányukat is.

De jól meggondolva a dolgot, előre látta mindazt a sok kellemetlenséget, amely ezeket a testéből és lelkéből fakadt gyermekeket egész életükben végzetszerűen üldözni fogja, ha a legcsekélyebb társadalmi pozíció nélkül bocsátja őket az életbe.

Hogy törvényes helyzetet biztosítson nekik, ahhoz a birodalom alaptörvényei megadták neki

a szükséges eszközöket. Ezeknek a törvényeknek első cikkelye kimondotta: «A minden oroszok cánya autokrata uralkodó, akinek hatalma korlátlan. Isten maga parancsolja, hogy engedelmeskedjenek legfelsőbb hatalmának nemcsak félelemből, hanem a lelkiismeret parancsára is.» A 70-ik cikkben pedig így rendelkeztek: «Egy rendkívüli ügyben kiadott cári parancs hatályon kívül helyezi a törvény általános rendelkezéseit a jelzett ügyre vonatkozólag.» Tehát minden végzés, amelyen ott volt a cár aláírása, törvényes jelleggel és végrehajtható erővel bírt, bármilyen volt is ennek a rendelkezésnek természete és tartalma. Az volt az általános elv, hogy ezeket a cári rendeleteket a vezető szenátusnak kellett ellenjegyeznie, amely politikai címe ellenére is csak bírói testület volt, legfelsőbb ítélőszék felülvizsgálati, fegyelmi és bejegyzési ügyekben. De módjában állt az uralkodónak úgy is határozni, hogy bizonyos ukázait nem mutatja meg senkinek.

Ilyen körülmények között II. Sándor könnyűszerrel teremthetett megfelelő társadalmi helyzetet törvénytelen gyermekei számára. Sőt szigorúan véve, korlátlan hatalmának előjogaival, még törvényesíthette volna is őket.

Egy ideig habozott, hogy milyen családi nevet adjon nekik. Első pillanatra anyjuk neve, a szép Dolgorukij név látszott alkalmasnak. De Sándor cár nem ment bele, hogy a tőle származó gyermekeket erőszakkal a női ághoz csatolják, ami megtagadásukat jelentette volna. Miután egy Romanov volt az apjuk, nem úgy illett-e, hogy külön leszármazás, új ág induljon ki tőlük, mint frissen oltott gally az ősi családfán? Így legalább anyjuknak sem kell szégyelnie őket.

Atyai ágának ősei, elsősorban Vladimir Monomach révén, aki a XII. században Kiev nagy-

hercege volt, Katyarina Mihajlovna Rurik leszármazói közé tartozott. Ősei közül egyik leghíresebb Jurij herceg volt, Monomach nyolcadik fia, aki 1147-ben Moszkvát alapította. Ettől a dicsőséges emléktől megihletve, II. Sándor a Jurievszkij nevet adományozta gyermekeinek és szeretőjének, a hercegi rangot és a főméltóságú címet csatolva hozzá.

1874 június 11/23-ikán sajátkezűleg írt ukázt adott ki, melyet egyelőre titkos parancsnak szánt és megőrzését hűséges hadsegédére, Rylejev tábornokra bízta. Az okmány szószerint a következő:

Ukáz a Vezető Szenátusnak.

Kiskorú Giorgij Alexandrovics és Olga Alexandrovna Jurievszkijnek azokat a jogokat adományozzuk, melyek a nemességet megilletik és hercegi méltóságra emeljük őket Főméltóságú címmel.

Sándor.

Carszkoje-Szelo, 1874 július 11.

Ezzel az ukázzal II. Sándor nemcsak családi nevet adott gyermekeinek, amely átlátszó fátyolba burkolva, anyjuk családjának dicsőséges ágához kapcsolta őket, hanem felruházta őket az atyai Alexandrovics előnévvel is, amely mintegy hivatalos beismerése volt apaságának.

*

Mikor az oktalan Suvalov arra a mondásra ragadtatta magát, hogy a cár már mindent a szertője szemével lát, nem túlozott. De hogy teljesen szabatos legyen, hozzá kellett volna tennie, hogy a fiatal nő, nagyon gyenge lévén az egyénisége, minden dolgot olyannak látott, amilyennek a kedvese mutatta neki és így a cár mindig a saját szempontjait találta meg nála.

Egy eset eléggé bebizonyítja, milyen szorosan bevonta őt a cár politikai életébe is.

Az 1875-ös év rossz előjelekkel kezdődött. Franciaország és Németország közt, úgy látszott, fenyegető bonyodalom áll küszöbön. A francia püspököknek a *Kulturkampf* alkalmából történt néhány időszerűtlen tüntetésére hivatkozva, azzal vádolt bennünket Bismarck herceg, hogy meg akarjuk zavarni a világbékét és revanche-háborúra készülődünk. A tervek, amelyeket ezzel a megbélyegző taktikával szolgálni akart, csakhamar kiderültek. Gorcsakov herceg, akit nyugtalanított a dolog, néhány bölcs tanácsot juttatott a Wilhelmstrassera: a helyzet erre kissé enyhülni látszott. De a német sajtó csakhamar a legnyiltabban újra kezdte rágalomhadjáratát Franciaország ellen. II. Sándor érezte ekkor, hogy csak az ő közbelépése bírhatja mérséklésre a német fenhéjázókat; arra határozta hát magát, hogy haladéktalanul tanácskozást kezd nagybátyjával, Vilmos császárral.

Akármilyen rövid lehetett is a távolléte, akármilyen fontosak voltak is az érdekek, amelyeket meg akart vitatni, bármilyen nagy elfoglaltság várt is rá szükségképen a megbeszélések és a hivatalos fogadások folytán, mégsem tudta megállni, hogy magával ne vigye Katyarina Mihajlovnát.

Május 10-ikén érkezett Berlinbe Gorcsakov herceg kíséretében és a követségi palotába szállt az *Unter den Linden*-en; Dolgorukij hercegnő ugyanazonnap érkezett és a szomszédos szállodában vett lakást.

Vilmos császárnak, aki azonnal fogadta, kereken kijelentette a cár, hogy nem engedi Franciaországot megtámadni. Az öreg Kaiser szelíden és mosolyogva jelentette ki, hogy ez eszeágában sincs, de kemény kifejezésekkel támadta a francia kormányt és a francia népet; egyébként kancellár-

jára bízta, hogy világosítsa fel teljesen Sándor cárt a sérelmekről, amelyek Németországot Franciaország részéről érték.

Másnap Bismarck kihallgatást kapott az orosz követségen, az egyik hatalmas elsőemeleti szalonban. A tanácskozás hosszas, komoly és döntő jelentőségű volt.

Mihelyt látogatójától elbucázott, Sándor cár átment saját fentartott lakosztályába. Szokott legszélsőbb egyszerűségéhez híven, vonakodott elfoglalni az épület homlokzatán levő díszes szobákat és egy szerényen bútorozott kis szobában szállt meg, amely világosságát a belső udvarról kapta.

Dolgorukij hercegnő itt várta. A cár tüstént elmondta neki az imént folytatott beszélgetést:

— Bismarck megismételte előttem azokat a zavaros magyarázatokat, amelyekkel tegnap Gorceakovnak szolgált. Hagytam, hadd mondjon el mindent, de nyomatékosan figyelmeztettem, hogy soha, semmiféle ürügy alatt nem engedem meg támadni Franciaországot. «Semlegességem nélkül — mondtam neki — Németország tehetetlen lesz. Tudja meg tehát, hogy nem maradok semleges...» Erre ki akarta nekem mutatni, hogy Franciaország veszedelmessé válik a német népre nézve, mert túlságosan is hamar talpraáll és sietve észre kell téríteni, mielőtt még visszanyeri teljes katonai hatalmát. Odáig ment, hogy azt mondta nekem: «Ma mi sem könnyebb, mint hogy bevonuljunk Párisba. De nemsokára lehetetlen lesz.» Erre félbeszakítottam, a leghatározottabb hangon megismételve neki, hogy *soha* nem engedem meg támadni Franciaországot. Erre tüstént esküdözött nekem égre-földre, hogy neki személy szerint nincs háborus szándéka... Látod, jól tettem, hogy nyíltan beszéltem vele.

Még ugyanaznap este egy udvari bálon alkalma

volt II. Sándor cárnak a mi nagykövetünk, Gontaut-Biron gróf előtt a következő, egészen komoly nyilatkozatot tenni:

— Ezentúl egészen nyugodtak lehetnek. A császár kijelentette nekem, hogy a legtávolabb áll a háborútól és az a szándéka, hogy fentartja a békét.

E megnyugtató szavakról tudomást szerezve, külügyminiszterünk, Decazes herceg, pontosan összegezte jelentőségüket, mikor ezt írta Gontaut-Bironnak: «Rettenetes veszedelemtől menekültünk meg. A betörés vagy a lefegyverzés kettős tüze közé szorítottak volna. Külső támaszra volt szükségünk. Számíthattunk-e rá? A régi Európa végre felébredt!»

Szép politikai sikerére büszkén, boldogan, hogy az európai békét megőrizhette, II. Sándor visszatért Szentpétervárra. Ott találta már a tavaszt, amely olyan csodálatosan enyhe Észak-Oroszországban.

Carszkoje-Szelo újra ott látta bolyongani a szerelmespárt a zöld lombok alatt, a medencék és márványszobrok közt, ahol egykor Erzsébet és II. Katalin is bujkáltak szerelmeikkel.

Június hava végére járt, mikor Dolgorukij hercegnőn újabb terhesség jelei mutatkoztak, a harmadiké már négy év alatt. 1876 március 23-ikán egy fiút hozott világra, akit Borisznak kereszteltek, de néhány nap múlva meghalt valami gyermekbetegségben.

V. FEJEZET.

A keleti kérdés kiújulása az 1876-ik év folyamán; a balkáni népek fölkelése. — Az izgalom, melyet ezek az események Oroszországban előidéznek; az ortodox pánszlávizmus, a bizánci álom, az orosz nép gondviselészerű hivatása. — II. Sándor békés érzelmei; ellenérzése a háborúval szemben; de csakhamar magával sodorja a nemzeti miszticizmus elragadtatása. — 1877 április 24-ikén Oroszország hadat üzen Törökországnak. — A cár végignézi csapatai indulását Besszarábiában, mielőtt csatlakozna hozzájuk Oláhországban, midőn átlépik a Dunát. — Dolgorukij hercegnő Kisenevben búcsúzik el tőle; a két szerelmes szivettépő válása. — Az orosz hadsereg stratégiai fölfejlődését gátolják a felhőszakadásszerű esőzések, amelyek június 27-ikéig késleltetik az átkelést a Dunán. — Az orosz csapatok nagyszerű lendülete; gyors előnyomulásuk bolgár területen. — Lelkesedés Oroszországban. — A cár levele Katyarina Mihajlovnához: a fizikai és erkölcsi borzalom, melyet a háboru közvetlen szemlélete ébreszt benne.

Az 1876-ik év folyamán nagy nemzeti felbuzdulás hulláma hömpölygött végig Oroszországon. Az egész Balkán-félsziget lángban és vérben állott. A Dunától az Aegei-tengerig a bolgárok, a bosnyákok, a montenegróiak és a szerbek kétségbeesetten küzdöttek, hogy lerázzák magukról a török igát.

Akszakov, Szamarin, Katkov és Tyucsev ékeszóó beszédeire az ortodox pánszlávizmus álmái újra kísérteni kezdték az orosz öntudatot. A moszkovita Kreml mámoros légkörében a lázas agyak Bizánccal, az Aranyszarvval, a Szent-Sophia-bazilikával, nagy Péter végrendeletével, az orosz nép gondviselészerű hivatásával izgatták magukat.

Mindenfelé Akszakov szavait ismételték: «Oroszország története szent történettel ér fel, úgy kell olvasni, mint a Szentek Életét.»

Csakhamar a társadalom minden osztálya; a nemesektől a muzsikokig, az értelmiségtől a kereskedőig a nemzeti miszticizmus lázas elragadtatásában égett.

Nagyon kevesen voltak, akik ellenálltak ennek a ragálynak; még ritkább ember az, aki nyíltan is szembe mert vele szállni. Ezeknek egyike, Viazemszkij herceg meglepő előrelátással ezt írta valamelyik barátjának: «Mindaz, ami a keleti kérdésben itt végbemegy, olyan nekem, mint valami lidércnyomás. Hát nekünk kell testileg szenvednünk, nekünk kell vérünket áldoznunk, esetleg talán jövődő boldogulásunkat is, hogy a szerbek és a bolgárok föllendüljenek? Szerbek a szerbekért! Bolgárok a bolgárokért! Oroszok az oroszokért! Örültség részünkről inkább szlávoknak tekinteni magunkat, mint oroszoknak. A vallásnak nincs ehhez semmi köze. A vallásháború a legrosszabb valamennyi háború közt. Ez ellentmondó és idejétmúlt dolog. A törököket nem lehet azért gáncsolni, mert Isten muzulmánoknak teremtette őket. Azt kívánni, hogy keresztény erkölcsök szerint éljenek! Képtelenség. Úzzék ki őket Európából, ha bírják, vagy kereszteljék meg őket, ha tudják, hogyan fogjanak hozzá. Különben pedig hagyják békén őket, — őket, meg az egész keleti kérdést!»

Ez volt észrevehetőleg II. Sándor cár személyes felfogása is. Ezt erősítgette számtalanszor miniszterei előtt. És mindennap ezt fejtette ki Katyarina Mihajlovnának, megtetézve politikai elgondolásait azzal a vallomással is, hogy a háború leküzdhetetlen ellenérzést ébreszt benne. De a leg hatalmasabb egyeduralkodó akarata is semmi, ha

mély, sötét és ösztönös erők avatkoznak bele a játékba, amelyeket századok munkája halmoz fel a nép szívében.

Ezek az erők 1877 áprilisának első napjaiban túlnőttek a cáron. A béke végső esélyei is megsemmisültek. Szentpétervár és Konstantinápoly közt már csak a forma kedvéért folytak a tárgyalások. Egy orosz hadsereget már összevontak Besszarábiában, egy másikat a Kaukázus déli határán. Most, hogy a kocka el volt vetve, derekasan meg kellett állni a próbát.

Április 9-ikén II. Sándor, aki vidéki szemlélekről tért vissza, ezt írta Dolgorukij hercegnőnek:

Fivérem leveléből örömmel látom, hogy minden intézkedés megtörtént arra nézve, hogy a hadsereg azonnal megkezdhesse mozdulatait, mihelyt parancsot kap rá. Segítsen bennünket Isten és áldja meg fegyvereinket. Tudom, hogy senki nem érti meg jobban nálad, mi megy végbe bennem, míg a háboru kezdetét várom, amelyet annyira szerettem volna elkerülni.*

Másnap megint írt neki:

Megkaptam a jegyzék elutasításának megerősítését; de egyetlen szót sem a nagykövet elküldéséről, akinek pedig valószínűleg kiadják az útlevelet. Csak akkor szabhatjuk meg az ellenségeskedések megkezdésének határidejét és a kiáltvány közzétételét. Mindez, bevallom neked, úgy nehezedik rám, mint valami lidércnyomás.

Ettől kezdve az események gyorsan követték egymást. Április 24-ikén a konstantinápolyi orosz ügyvivő, Nelidov átadja a nagyvezírnek a hadüzenetet. Ugyanaznap a besszarábiai hadsereg

* Nyikoláj Nyikolájevics nagyherceg minden eshetőségre hadseregfővezérnek kijelölve.

Miklós nagyherceg vezérlete alatt átlépi a Pruthot és a Dunának veszi útját. Egyidejűleg a kaukázusi hadsereg, Mihály nagyhercegtől vezéreltetve, betör török Arméniába. Hatvannyolc év leforgása alatt ez volt a negyedik eset, hogy a cárok kétfejű sasa, amely valamikor Bizáncból került Moszkvába a Paléologok örököse révén, megtámadta a török birodalmat.

*

A túlzgatott, a túltürelmetlen orosz közvéleményt mindjárt csalódás érte.

A hadsereg felvonulása a Dunához rendkívüli lassúsággal történt, mert a vezérkarnak csak egy felvonulási út és egyetlen vasútvonal állt rendelkezésére. Azután a rossz időjárás is beleavatkozott a dologba. A május havi felhőszakadászerű esők a moldvai alföldet roppant mocsárrá változtatták át, ahol a csapatok teljesen kimerültek és a trén elsüllyedt. Így csaknem másfél hónapba került, míg 233.000 ember a Duna balpartján felvonult, a teljes stratégiai fölfejlődés csak június 1-ére fejeződött be.

Ekkor kezdődött egy mindenekfölött nehéz hadművelet, a folyón való átkelés.

Apjának, I. Miklós cárnak példáját követve, aki 1828-ban szintén személyesen vezetett egy hasonló hadműveletet, II. Sándor cár is elhatározta, hogy csapatai között lesz, mikor azok a Dunát átlépik.

Április 24-ikén Kisenevbe ment, hogy onnan adja ki az első parancsot az indulásra. Ünnepeles hangú kiáltványában így szólt katonáihoz: Mikor megparancsolom nektek, hogy támadjátok meg Törökországot, megáldalak benneteket, fiaim.

Azután itt várta be Besszarába egyhangú fővárosában azt a napot, mikor újra csatlakozhatott hadseregéhez a Duna északi partján.

Május 5-ikén megérkezett Dolgorukij hercegnő, hogy néhány napot töltsön vele.

A hónap vége felé értesítették, hogy a pontos határnap, amelyet Miklós nagyherceg a folyón való átkelésre kiválasztott, június 6-ika és hogy a műveletet Simnicánál, Szisztovval szemben hajtják végre.

A cár június 5-ikén odautazott.

A szerelmesek szivettépő búcsút vettek egymástól. Pedig alig váltottak egymással néhány szót s a szemüket sem nedvesítették könnyek. Nagy felindulásaik mindig némák voltak, mert mindig háttartalanul túlhaladták a kifejezésükre szolgáló eszközöket. De hosszú, szinte végevárhatatlan ölelésben fonódtak össze, száj a szájon és úgy érezték, hogy lelkük egymásba olvad és elemészti egymást, mintha a halálba mentek volna.

A cár három fiától, Sándor, Vladimir és Sergius nagyhercegtől, kancellárjától, Gorcsakov hercegtől, hadügyminiszterétől, Miljutin tábornoktól és régi konstantinápolyi nagykövetétől, Ignatiev tábornoktól kísérve, június 6-ikán érkezett Plojes-tibe, Bukarest mellé.

Itt igen kellemetlen helyzet várta. Néhány nap óta ismét patakokban ömlött az eső. A Duna zavaros hullámai olyan magasan hömpölyögtek, amilyen magasságot negyven év óta nem értek el és egész hosszában elöntötték az oláh síkságot; június 7-ikén a folyó 5 méterrel haladta felül rendes állását. Az átkelést, amelyet napról-napra halogattak, csak június 27-ikén lehetett végrehajtani.

A jól előkészített és ügyesen vezetett művelet csodálatosan sikerült. Az oroszok igen heves harc után megerősítették hídfőjüket a jobbparton.

A cár nyomban átlépte a folyót, hogy szerencsét kívánjon csapatainak s boldog volt, hogy végre bolgár földet érinthetett a lába, annak a szláv nép-

nek a földjét, amelyet az orthodox Szent-Oroszország nevében jött felszabadítani. Azután visszatérve a balpartra, Simnicában ütötte fel császári hadiszállását, ahol az utászkatonák nagysietve végleges hidat vertek,

Az oroszok nagyszerű lendülettel folytatták bevezető sikereiket. Néhány nap alatt elfoglalták az egész Jantra-vonalat, mialatt a Gurko tábornok vezénylete alatt álló lovaselőhad vakmerően megkezdte a Balkán-hegylánc szorosain való átkelést. Július 7-ikén, tehát mindössze tíz nappal a Duna átlépése után az orosz zászló már ott lengett Tirnovó, Bulgária régi fővárosa fölött.

Oroszországban az utolsó hónapok türelmetlensége és lehangoltsága örült lelkesedésnek adott helyet. Július vége előtt elfoglalták Drinápolyt. Augusztus vége előtt Bizáncban lesznek és a Kalvária keresztje újra ott ragyog majd az Aja-Sophia kupoláján.

Európában elképedve szemlélték az események villámgyors pergését. Főkép Londonban volt élénk az izgalom. Minden ujságban ez a jelszó visszhangzott: «Meg kell állítani az oroszokat!»

Simnicából a cár nem kis nyugtalansággal szemlélte az európai közvélemény áramlatait és hullámlzását. Június 30-ikán ezt írta bizalmasan Dolgorukij hercegnőnek:

Hirek! A bécsiek kielégítők és a londoniak útalatosak. De a legérdekesebb az, hogy még a minisztériumban is a háboru ellen nyilatkozik a többség, ami ugyan nem jelent semmit, mert úgy áll a dolog..., hogy úgylis mindent Beaconsfield dönt el a saját feje után.

De a politikai és stratégiai gondok csak részben foglalták le II. Sándor gondolatait. A háboru közvetlen látványa, a halottak, a haldoklók, a sebesültek, a tüzek, a pusztítások, az öldöklések szét-

marcangolták emberiesen érző szívét. Katyarina Mihajlovnához intézett mindennapos levelezésében két gyöngédségi roham közt állandóan rábukkanunk erre a vallomásra:

Ebéd után — írja neki július 5-ikén —, elmentem megnézni két szerencsétlen bolgárt, akiket a törökök rettenetesen megcsonkítottak s akiket kózájkaink a Nikopol és Szisztovo közötti úton találtak és behoztak a Vörös Kereszt-kórházba, amely száz lépésnyire van a lakásomtól. Felhívtam Wellesley, aki együtt ebédelt kíséretemmel, hogy jöjjön velem és bámulja meg pártfogoltjai művét. Az egyik szerencsétlen bolgár éppen akkor szenvedett ki és szegény felesége ott volt mellette, a feje két kardcsapással keresztben volt kettéhasítva. A másiknak három sebe volt; remélték, hogy megmenthetik, áldott állapotban levő felesége szintén utána jött a kötözőhelyre. . . .*

* Wellesley őrnagy angol katonai attasé volt a főhadiszálláson.

VI. FEJEZET.

A törökök hirtelen összeszedik magukat és egymásután két győzelmet is aratnak Plevna előtt. — Az orosz támadás az egész vonalon megáll. — A balkáni szorosokon előrekalandozó csapatokat visszavonják. — Kénytelenek a románok segítségét kérni, hogy működjenek közre Plevna ostromában. — Egyidejűleg súlyos vereség éri az orosz sereget Arméniában is. — Az angol kormány ellenséges magatartása. — A cár kifejezést ad izgatottságának és fájdalomának Katyarina Mihajlovnához intézett leveleiben. — Az oroszok harmadik veresége Plevna előtt. — Haditanács. — Az orosz hadsereg veszélyes helyzete. — Egy téli hadjárat szomorú kilátásai a Balkánon. — A sorozatos kudar-cok Bulgáriában és Arméniában a méltatlankodás hullá-mait kavargják fel Oroszországban. — Határtalan düh és elkeseredés Moszkvában; annyira megy a harag, hogy még a cár személyét is okolják, sőt magát a cárizmus eszméjét. — A fájdalom válság, melyen a cár gorni-sztudenai beszél-lésolása alkalmával átesik, gyötrelmes szívfájdalma; még-sem akarja elhagyni a hadsereget Plevna bevétele előtt. — Az ostrom hosszadalmassága, Ozmán pasa hősie-s ellenál-lása. — Az orosz sereg újabb veszedelme. — A cár halálos aggodalma; egész lelke Katyarina felé szárnyal. — Midő-n tartalékukat kimerítve, Plevna védői kétségbeesett kiroha-nást kísérelnek meg. — Elkeseredett küzdelem után kény-telenek magukat megadni. — II. Sándor cár nemes gesztusa Ozmán pasával szemben.

Miközben Miklós nagyherceg csapatai kissé elragadtatták magukat villámgyors offenzívájukkal és Gurkó tündöklő lendülete szinte egy fölényes kézmozdulattal elfoglalta a megerősített Sipka-szorost, a törökök hirtelen összeszedték magukat, megszervezték az ellenállást és egyszerre megint

olyan csodálatraméltó harcosoknak mutatták magukat, amilyenek a történelem folyamán mindig voltak.

Július 20-ikán az oroszok súlyos vereséget szenvedtek Plevna előtt.

II. Sándor még aznap este jelentette maitressének:

A nagy hibát azzal követték el, hogy Krüdener tábornok, noha jól ismerte a törökök számbeli fölényét, arra határozta magát, hogy a kapott parancs szerint megtámadja őket. De ha magára véve a felelősséget, nem hajtja végre a parancsot, több mint ezer ember életét mentette volna meg és megkímélt volna bennünket a teljes vereségtől, mert be kell vallani, hogy ez az. Még szerencse, hogy a törökök nem üldözték vitézeinket, különben nagyon kevesen menekültek volna.

Ma reggel a legkielégítőbb híreket kaptam Londonból, Wellesley jelentése szerint. Az angolok egészen más hurokat pengetnek, sőt készek voltak befolyásukat érvényesíteni abban az irányban is, hogy Törökország kérjen tőlünk békét olyan feltételek alatt, amelyeket mi szabunk. Sajnos, félek, hogy a plevnai vereség megint meg találja változtatni a hangjukat és még elbizakodottabbakká teszi a törököket.

Ez csakugyan nagy szerencsétlenség volt, amelyet még súlyosbított tíz nap múlva egy még véresebb vereség ugyanebben a hadállásban.

Az egész vonalon meg kellett állítani az offenzívát a Balkánon, sőt Gurko tábornokot is vissza kellett rendelni a szoros mögé, amelyet olyan fényes haditettel foglalt el. A főhadiszállásnak, amely Tirnovóig nyomult elő, fel kellett szednie sátorfáját és lóhalálában menekülnie észak felé Biela-Cerkváig, míg a cár a Dunától 25 kilométernyire, Gorni-Sztudena falvában ütött tanyát. S vé-

göl, bármilyen keserves volt is ez az orosz önérzet számára, az a kényszerhelyzet állott elő, hogy segítséget kellett kérni a románoktól, akik mindjárt 40.000 embert küldtek, hogy vegyenek részt Károly herceg vezérlete alatt Plevna ostromában.

Egyidejűleg leverő hírek érkeztek a Kaukázusból is. A szerencsés előjelek közt indult hadjárat után Mihály nagyherceg csapatai kénytelenek voltak felhagyni Karsz ostromával, sőt a leggyorsabban kellett kiüríteniök Arméniát is. Visszavonulásuk alatt pedig Muktár pasa Kizil-Tépénél elvágta őket.

Ráadásul még a diplomáciai szemhatáron is sötét felhők gyülekeztek.

A brit imperializmus, ez a «zsidó álom», amint helyesen nevezték s amely csak Disraeli héber agyában születhetett meg, kezdte szenvedélyes lángra lobbantani az angol képzeletet; a Foreign-Office hangja fenyegetővé vált; maga Victória királynő is egész harciasnak mutatkozott. És a máltai helyőrség folytonos erősítéseket kapott.

II. Sándor minden hírre, amelyet Londonból kapott, reszketett a dühtől. Augusztus 28-ikán kiöntötte erre vonatkozólag a szívét Dolgorukij hercegnőnek.

Wellesley visszaérkezett Londonból. Benyomásai igen rosszak az angol közhangulatot illetőleg velünk szemben. Ennek ellenére is a legpozitívabb megnyugtatóst hozta kormányától arra nézve, hogy Anglia meg fogja őrizni semlegességét és sikert kíván nekünk, hogy mennél hamarább békét köthessünk. De egyidejűleg arra is figyelmeztetett, hogy ha a háború a jövő évig tartana, Anglia kénytelen volna támogatni Törökország ügyét velünk szemben. És mikor megkérdeztem tőle: «Miért?»... akkor nem tudott nekem mást felelni, csak ezt: «Az angol kormány nem volna képes ellenállni az

angol közvéleménynek, amely a háborút óhajtja Oroszország ellen.» Íme az angol logika diszpéldája ... Micsoda csöcselék!

Augusztus 29-ikén pedig még ezt írta Katyarina Mihajlovna-nak:

Ismét elég hosszas beszélgetést folytattam Wellesley-vel s azt a következtetést vontam le belőle, hogy az angol kormány csak azért tanúsít, legalább pillanatnyilag, több mérsékletet, mert azt reméli, hogy a balszerencse után, mely az utóbbi időben fegyvereinket kísérte, nem lesz rá időnk, ebben az évben, hogy a tél beállta előtt Adrinápoly és Konstantinápoly ellen vonuljunk. De ha ellenkezőleg, Isten sikert adna fegyvereinknek, és mégis megindulnánk a két város ellen, semmi sem biztosítana bennünket afelől, hogy Anglia nem üzenne-e nekünk hadat még ebben az évben, az úgynevezett szerencsekívánatok ellenére, melyet fegyvereink számára Wellesley ettől a vén bolond királynőtől hozott. És Wellesley nem is merte ezt tagadni. Végül azt mondtam neki, hogy e pillanatban szó sem lehet békéről, de hogy ha majd erre a kellő pillanat elérkezik, kötelességemnek fogom tartani Oroszországgal szemben, hogy csak igazi érdekeire legyek tekintettel, ami csak igazságos lesz, hisz Anglia sem tesz egyebet, csak a saját érdekeit tolja előtérbe.

Szeptember 12-ikén Ozmán pasa harmadik vereséggel sujtotta az oroszokat Plevna előtt. A 80.000 ezer emberből, akik az erősséget ostromolták, 14.000-et két óra alatt lekaszaboltak.

Ennek az újabb szerencsétlenségnek a hatása alatt II. Sándor gyengéd lelke könnyező imában szárnyalt fel, amelyet nyomban elküldött kedvesének:

Ó Istenem, jöjj segítségünkre és fordítsd ezt a gyűlöletes háborút Oroszország dicsőségére és a

keresztények javára. Annak a szívnek a sikolya ez, amely egészen a tied s amelyet senki nem ért meg jobban nálad, bálványom, kincsem, életem.

A szeptember 12-iki kudarc az egész orosz hadsereget igen veszedelmes helyzetbe döntötte.

Másnap haditanácsot tartottak a cár elnökletével. Minden arc gondterhelt volt. Mitévők legyenek? ... Erősítéseket kérjenek? Két hónapnál hamarabb nem érkeznének meg, mert Moldván keresztül csak egy vasútvonallal rendelkeztek. És ha megérkeznének, kezdhetnének-e velük téli hadjáratot? ... De Bulgáriában nagyon kemény ám a tél. Nem látni-e már ma is, hogy a Balkán összes hegyláncai fehérek a hótól. Azután meg, hogy élelmeznének egy nagy hadsereget ilyen hegyes, úttalan és elpusztított országban... Vissza kell tehát vonulni a Duna balpartjára, a cári gárdával fedeztetve a visszavonulást, amely most szintén harcpontra került?

Ennek a fájdalmas elhatározásnak legalább megvolt a történelmi hagyománya. Már négy ízben, 1773-ban, 1809-ben, 1810-ben és 1828-ban kénytelenek voltak az orosz hadak visszahúzódní a Duna mögé és Oláhországban felütni téli szállásukat, mindössze egy hídfőt tartva meg a folyó jobbpartján. A stratégia talán ezt a döntést követelte, de a politika ellene szólt. Amit 1828-ban még megtehettek, az 1877-ben lehetetlen volt..., ma számolni kellett a közhangulattal. És néhány hónapja már a jelentések, melyeket a cár rendőrségétől kapott, arról számoltak be, hogy Oroszországban nagy izgatottság jelei mutatkoznak. Mi lenne akkor, ha az ország megtudná, hogy feladtak minden nagy erőfeszítéssel megszerzett előnyt és hogy 60.000 embernyi tiszta veszteséget dobtak oda áldozatul. Hogy fogadná ezt a nemzeti megaláztatást, ezt a megfutamodást a török elől!...

Nem, mindenáron Bulgáriában kellett maradni. Végül is ez a határozat jutott érvényre. De sem a cár, sem egyetlen nagyherceg vagy tábornok, aki a kérdés megvitatásán résztvett, nem fűzött semmi illuziót azokhoz a szörnyű megpróbáltatásokhoz, amelyeket egy téli hadjárat tartogatott számukra. Mennyi embert kellett még feláldozniok, mielőtt újra támadásba mehetnek át? És valamennyien számítottak nemcsak azokra a veszteségekre, amelyeket az ellenség tüzelésétől kell szenvedniök a csatamezőkön, vagy a lövészárkokban, hanem azokra a százszor gyilkosabb nyavalyákra is, amelyek annyi orosz hadsereget semmisítettek már meg a történelem folyamán; a kolerára, a tífuszra és a vérhasra.

A cár fájdalomtól és nyugtalanságtól szorongó szívvel távozott a haditanácsból.

Mint mindig, most is azzal könnyített magán, hogy írt Dolgorukij hercegnőnek; egyre jobban és jobban ő volt a menedéke, támasza és vigasztalása. Ő volt az egyetlen, akinek be merté vállalni azt a leküzdhetetlen fizikai és erkölcsi vissza-döbbenést, amelyet a háboru erőszakosságai ébresztettek benne s amelyet folytonosan ébren tartott és elkeseredettebbé tett a segélyhelyek és kórházak mindennapos látogatásával. Levelében szüntelenül visszatér ez a panasz: «Vérzik a szívem, ha mindezt látom és alig tudom visszatartani könnyeimet.»

*

Mikor arra határozta magát, hogy a télen át is folytatja a balkáni háborút, II. Sándor cár alárendelte a hadászati érveket a politikai tekinteteknek; és nem cselekedett helytelenül.

Az egymást követő kudarcok Bulgáriában és Arméniában, egész Oroszországban a méltatlanko-

dásnak vad hullámverését kavarták fel. Hiába próbálta a cenzúra enyhíteni a szerencsétlen híreket, a hivatalos táviratok szűkszavúsága szabad teret nyitott a pesszimista találgatásoknak. Először az elképedés vett erőt a lelkeken; nem hihették, nem akarták hinni, hogy húszévi erőgyűjtés után a cári monarchia ugyanazokat a fogatkozásokat és ugyanazokat a hibákat tárja a világ elé, mint a krimi háboru alatt. De ezt csakhamar harag váltotta fel, tomboló, vad düh, amely természetesen a moszkvai nacionalista körökben jutott legerősebben kifejezésre. Mindenfelé a kormányzat gyöngeségét és ostobaságát, a közigazgatás gondatlanságát és megvásárolhatóságát, a tábornokok tudatlanságát és korlátoltságát vádolták. Gúnyos kifakadásokkal, csúfolkodó szidalmakkal illették Miklós, Mihály, Sándor és Vladimir nagyherceget, akik képtelenek a katonai parancsnokság gyakorlatára, amelyet a cári kegy nekik juttatott.

Sőt magát a cárt is meg merték támadni. S mit művelt közben a cár gorni-sztudenai szállásán? Mit jelentett ez a tétlenség? Miért ez a visszahúzó magatartás? Az ujságok nem beszéltek róla egyebet, csak annyit jelentettek, hogy üdvözölte az elvonuló csapatokat, meglátogatta a kötözőhelyeket, vigasztalta a sebesülteket, kitüntette a haldoklókat, imádkozott a sirok fölött. Szó sincs róla, mi sem lehetett meghatóbb. De hát ennyi lett volna csak egy uralkodó szerepe?

Ha már nem akarta átvenni csapatainak tényleges vezérletét, miért maradt köztük? Miért nem tért vissza fővárosába, hogy újra kezébe ragadja a kormányzat gyeplőit. Bizony lett volna elég tennivalója, hogy visszatérítse minisztereit és alkalmazottait nyilvános kötelességeik lelkiismeretes teljesítésére.

Így aztán eljutottak nemcsak a személyes fele-

lősség számonkéréséig, hanem az intézményeknek, sőt magának a cárizmus eszméjének bírálataig is. Moszkva számos szalónjában nyíltan beszéltek arról, hogy változtatni kell a rezsimen, mely annyi bajnak okozója. És az orthodox pánszlávizmus dühös bajnoka, a legfőbb háborus úszító, Ivan Szergejevics Akszakov nem félt nyíltan követelni a nemzetgyűlés azonnali egybehívását.

*

Október első napjaiban megjött a nagy hideg, amelyet a sarkvidéki szelek hoznak minden évben az orosz síkságon át. Szüntelen hóviharak kavartak a bolgár hegyek között.

Bezárva Gorni-Sztudena szomorú falvába, a cár kegyetlen napokat élt át. A munka és a sok gond, amely ránehezedett, a folytonos erőfeszítés, melyet magára kényszerített, hogy idegeinek ura maradjon és érzéketlen arcot mutasson a világ felé, az övénél életerősebb egészséget is aláástak volna. De nem ez volt számára a legkegyetlenebb megpróbáltatás; hanem az este, mikor egészen magára maradt, szemtől szemben önmagával, kezében Kattyarina levelével, kedvesének látomásszerű arcával a szeme előtt, szívében a legsötétebb kétségbeeséssel. Az orvosok, akiket egészen megijesztett lefogyása és álmatlansága, több ízben tanácsolták neki, hogy térjen vissza Szentpétervárra. De a cár hallani sem akart róla:

— Nem hagyom el addig a hadseregemet, míg Plevnát be nem vettük.

De a nagy hideg és a nélkülözések ellenére Ozmán pasa serege kitartott hősi ellenállásában. Július 19-ike, az első roham napja óta, rosszul föl szerelt, egy balkáni váracska hevenyészett erődítései közé bezárt s a világtól teljesen elvágott 60.000 embere éhségtől és tifusztól tizedelve, bár

nem kapott sem élelmiszert, sem muníciót, sem erősítést, dacolt három orosz hadsereggel, az egész cári gárdával és 40.000 románnal.

Ez a helyzet megrendítő hatást gyakorolt Európára. Az orosz hatalom valamennyi ellensége föl-emelte a fejét. Egy közülök, a magyar nép, amely nem bocsátotta meg a Romanovoknak, hogy 1849-ben letiporta szabadságharcát, hangos tüntetéssel adott kifejezést Törökország iránt érzett rokonszenvének és minden erejét megfeszítette, hogy belekényszerítse uralkodóját a háborúba. De Ferenc József, aki ugyan «meglepte már egy ízben a világot hálátlanságával» a krími háboru idején, most úgy mutatta, mintha együtt érezne a szerencsétlen Oroszországgal... kéz alatt azonban megpróbálta, hogy megkapja Konstantinápolyban semlegességéért a jogot Bosznia és Hercegovina megszállására. Megszimatolva a bécsi cselszövényt, II. Sándor cár úgy érezte, hogy szíve mélyén felkavarodik minden gyűlölet, amelyet a Habsburgok ellen érzett. — «A hírek, amelyeket Bécsből kaptam, rettenetesen felbosszantottak» — írja október 6-ikán Dolgorukij hercegnőnek. És közli vele a magyarok bűnös tervét, akik szabadsapatokat alakítanak a Kárpátokban, hogy az orosz hadsereg romániai hadtápvonalait fenyegezzék.

Október vége felé be kellett látni, hogy erővel soha nem fogják bevenni Plevnát és bele kellett törődni abba, hogy körülzárva tartják az erősséget addig, míg a lövetés és az éhség megadásra nem kényszeríti a védőket.

November 12-ikén Miklós nagyherceg megtudta néhány fogolytól, akiket az egyik sánc ellen intézett roham alkalmával ejtettek, hogy az ostromlott helyőrség tisztjei és katonái napi adag fejében már csak ötven gram kenyeret, egy marok rizst és három cső kukoricát kapnak. Azt hitte hát, elér-

kezett a pillanat, hogy felszólítsa Ozmán pasát, adja meg magát «az emberiség parancsára», mivel most már úgyis minden ellenállás hiábavaló: «Tudni fogom — fejezte be felszólítását —, hogy az ön személyében és a parancsnoksága alá rendelt vitéz csapatokban minden becslésre és csodálatra méltó harcosokat tiszteljek.» Ozmán pasa így válaszolt: «Bár osztom az emberiség érzéseit, amelyeknek Fenséged kifejezést adni szíves volt, mégsem tudnék egy percig sem időzni annál a gondolatnál, hogy letétessem a fegyvert hős katonáimmal. Vitéz hadseregem és én el vagyunk szánva, hogy az utolsó cseppig kiontjuk vérünket hazánkért és jogaink védelméért.»

A nemes feleleten elámulva, II. Sándor még nyomasztóbbnak érezte nyugtalanságának és szomorúságának összemorzsoló terhét.

November 19-ikén azonban szerencsés hírt kapott. Arméniában Lorisz-Melikov tábornok bevette Karsz fellegvárát, amely négy hónap óta ellenállt. Ez a hír új bizalmat öntött Plevna ostromlóiba.

De néhány nappal később valósággal végveszelelem fenyegette Miklós nagyherceg haderőit. Egy hirtelen olvadás következtében a Duna jege felszakadt és a jégzajlás elszakította a brajlai és a simnicai hidat. A törökök támadása ebben a változatos pillanatban teljes egészében megadásra kényszeríthette volna az orosz hadsereget. Míg a hidakat helyre nem állították, a cár halálos aggodalmak perceit élte át, amelyek kétségbeesett sóvárgással vonzották lelkét Katyarina felé.

Végre december 10-ikén hajnalban, a sűrű és jeges ködben, a Plevnát körülzáró, előretolt orosz állások őrszemei nagy mozgolódást jelentettek a török árkok csapatai közt.

Szakhamar Ozmán pasa kis serege bontakozott

ki a síkon, amely büszke lendülettel intézett rohamot az orosz ostromművek ellen, hogy utat törjön magának; az egész helyőrség ott volt, körülbelül 38.000 ember.

Hatónai makacs küzdelem után ezek a vitéz katonák elfoglalták az első ellenséges vonalat, de a három oldalról támadó félelmes tüzéség valósággal lekaszálta őket. Ekkor, de csak ekkor adta meg magát sebesült vezérük sorsának. Ozmán pasa megtagadta mindenféle kapituláció aláírását, s kényrekegyre adta meg magát a győzőknek serege dicsőséges roncsaival.

Másnap II. Sándor *Te deumot* tartatott az elfoglalt város fősáncán. Azután hozzáfogott a hadiérmekek és kitüntetések bőséges osztogatásához. Miklós nagyherceg hadsereg fővezér megkapta a Szent-György-rend nagykeresztjét.

Mikor a szertartás véget ért, a jelenlevők ámulva látták, hogy egy kocsiban Ozmán pasát hozzák csonkán, kötésekbe pólyázva. Előző este, miközben Szvisztovba vitték, hogy onnan Bukarestbe kísérik, kíséretének feje parancsot kapott, hogy hozza vissza Plevnába; a cár azt követelte, hogy Ozmán pasa maga adja át neki kardját. Mikor a török hősné tudomására jutott ez a kegyetlen és egy lovagias uralkodó részéről rendkívül meglepő követelés, egyszerűen csak annyit mondott: «Nem hittem volna, hogy ezt az utolsó megaláztatást megérdemltem.»

Mikor a sánchoz megérkezett, ahol a cár egész vezérkarával várta, Ozmán pasát két katona lesegítette a kocsiból és karjánál támogatva, odavezette a cár elé. Bár a kötések akadályozták és sebe is élénk fájdalmat okozott neki. Ozmán pasa mégsem fogadott el segítséget, hogy kihúzza hüvelyéből kardját, melyet nemes mozdulattal nyujtott át legyőzőjének.

Sándor cár csak az ujjával érintette és nyomban így szólt:

— Visszaadom önnek a kardját, tartsa meg örökre csodálatom és tiszteletem tanujelül.

VII. FEJEZET.

Plevna elestével új szakasza kezdődik a háborúnak. — December 23-ikán a cár visszatér Szentpétervárra. — A lelkes fogadtatás, amelyben a tömeg részesíti: meg vannak döbbenve, hogy az utolsó hónapok izgalmai és gondjai milyen változást idéztek elő a cár fizikumán. — Még megérkezése napján bezárkózik Dolgorukij hercegnővel. — Az orosz támadás a Balkánon újra megkezdődik. — A sipkai győzelem megnyitja az utat Konstantinápolyba. — Az oroszok előnyomulása a Márvány-tengerig. — Miklós nagyherceg rákényszeríti Törökországra a sanstefanói békét, amely fenhatóságot biztosít Oroszországnak az egész Balkán-félszigetre. — A brit kormány fenyegető ellenszegülése; angol hajóhad vet horgonyt a Boszporusz bejáratánál. — A berlini szerződés; az orosz nép a nemzeti becsület csődjét látja benne. — Ezeknek a politikai eseményeknek különös visszahatása II. Sándor sorsára. — Melankóliája, csüggedése. — Lelki zavarában szenvedélyesen fordul Katyarina Mihajlovna felé. — Olyan állandó szükségletet jelent rá nézve, hogy a Téli Palotában rendez be neki lakást, a cárnéval egy fedél alatt. — A botrány, amit ez az újítás a társaság körében felkavar; élénken támadják a kegyencnőt, azzal vádolják, hogy kárhozatos befolyást gyakorol a cárra, eltérítve őt uralkodói feladataitól.

Plevna eleste lehetővé tette az orosz hadseregnek, hogy újra kezdje előnyomulását a Balkánon át; a háboru tehát új fázisba lépett.

Miután gyorsan megállapította vezérkarával a jövő hadműveletek tervét, II. Sándor cár sietve visszatért Szentpétervárra.

December 20-ikán reggel tíz órakor érkezett meg oda.

A cári család, az összes udvari méltóságok, a fő-

város egész papsága, az összes miniszterek, a cári tanács és a vezető Szenátus összes tagjai nagy pompával várták a Miklós-pályaudvar peronján. Megszámlálhatatlan sokaság tolongott a pályaudvar előterén, a Newsky-Prospekten és a csatlakozó utcákban; nem az a köznapi tömeg volt ez, amely a császári látványos felvonulásokon rendszerint szórakozni szokott, hanem komoly, ünnepi csendben várakozó, remegő lelkű, magábaszállt tömeg volt.

Mihelyt a cár megjelent, a lelkes felkiáltásoknak frenetikus vihara szabadult fel, mintha az orthodox Szent-Oroszország valamennyi betelt becsvágyát és valóra vált álmát hozta volna magával.

De mikor közelebből meglátták, mikor jól kivehették alakját és arcát, mindenkin ámult megdöbbenés vett erőt. Ennek a napnak egyik tanuja ekkép jegyezte fel az általános benyomást: «Mikor a cár elment a háboruba, daliás termetű, szép katona volt, sudár, egyenes, bár kissé hajlott már a hízásra. Mikor visszatért, ernyedtek voltak az izmai, a szeme beesett, a termete roskadt, s az egész teste úgy lesóványodott, hogy csak csont és bőrnek látszott. Néhány hónap elég volt hozzá, hogy aggastyánná tegye.»

Mihelyt a hivatalos szertartásoktól és családi kötelezettségeitől szabadulhatott, egész estig bezárkózott Dolgorukij hercegnővel.

*

A szentpétervári tömeg nem csalódott, mikor a cár hazatérését szerencsés előjelnek vette a háboru kimenetelére; de messze volt még a nap, amelyen az orthodox Szent-Oroszország végre minden becsvágyát kielégítve és minden álmát beteljesülve látja. December 26-ikán II. Sándor cár fogadta nagykövetünket, Le Fló tábornokot, aki

íránt különös rokonszenvet érzett s egészen őszintén kifejezte előtte, mintha csak saját tábornokai valamelyikével beszélt volna, az új helyzetet, amelyben az orosz haderő Plevna eleste után került s szavait így fejezte be: «Nagyon sokat tettünk már eddig is, sajnos, ez még csak nem is kezdete a végnek.»

Január 1-én Miklós nagyherceg újra megkezdte az előnyomulást a Balkánon. A legkeményebb téli időben, 20 fokos hidegben, szemben egy szívós ellenséggel, amely kétségbeesetten használta ki a természetes akadályokat, az oroszok egyenkint ragadták el az összes erődműveket, amelyek a meredek Sipka-szorost elzárták. A történelem nem emlíkszik még egy hegyi háborúra, amely ilyen kemény és gyilkos erőfeszítést rótt volna a küzdő felekre.

De a szoroson való áttörésnek óriási jelentősége volt stratégiai szempontból. A Konstantinápolyba vezető út szabaddá vált ezzel; Törökország hadseregének már csak roncsai voltak; a háboru lényegében befejeződött.

Január 31-ikén Miklós nagyherceg és a teljhatalmú ottomán megbízottak fegyverszüneti meg egyezést írtak alá Drinápolyban, miközben az orosz lovasság a legnagyobb gyorsasággal a Márvány-tengerig nyomult elő.

Ez a hirtelen előnyomulás nagy riadalmat keltett Európában, de főképen Angliában. A Dardanellákba tüstént benyomult egy angol hajóhad és horgonyt vetett a Herceg-szigeteknél, ötezer méternyire Konstantinápolytól.

De azért Miklós nagyherceg mégis rákényszerítette Törökországra a san-stefanói békét, amely megalapította Oroszország fennhatóságát az egész Balkán-félszigetre, a Dunától a Propontisig.

Erre a brit kormány, amely nem akarta megen-

gedni, hogy Oroszország maga szabályozza a keleti kérdést, elrendelte katonai és tengeri haderőinek általános mozgósítását. Ha csak kisszámú és közepesen felszerelt csapatokat tudott is csatasorba állítani, volt elég hadihajója, hogy végigpusztítsa velük az orosz partokat a Finn-öbölben, a Fehér-tengeren, a Fekete-tengeren, sőt Vladivosztok partvidékén is.

Ez az elszánt föllépés elkecseredett düh kitörését idézte elő Oroszországban. Ugyanaz a kiáltás tört fel minden kebelből: «A san-stefanói béke érintetetlen; az orosz nép kimondta utolsó szavát; csak kihívással felelhetünk Anglia orcátlanságára.»

De a cár, Gorcsakov herceg, sőt maga Miklós nagyherceg is beismerte, hogy semmiáron sem szabad kenyértörésre vinni a dolgot. Két gondosan eltitkolt súlyos ok volt az, mely őket erre a rezignált elhatározásra bírta; a cári kincstár kimerítette végső forrásait; a hadsereget pedig, mely Sztambul kapujában táborozott, tifusz tizedelte. Suvalov grófot bízták hát meg, hogy kezdjen bizalmas tárgyalást Salisbury lorddal, a san-stefanói béke összeegyeztetésére az angol tételek követelményeivel, így törülni kellett mindazokat a záradékokat, amelyek Oroszország hegemoniáját a Balkán-félsziget fölött megalapították. Egy május 30-ikán aláírt titkos megegyezés véget vetett a válásnak.

Két hónappal később a berlini kongresszus ünnepélyesen proklamálta ennek a megegyezésnek az alapelveit, amelyek elragadták az orosz néptől győzelmének legszebb gyümölcseit, vagy legalább is azokat, amelyek legjobban hízelegtek nemzeti büszkeségének.

És az orosz nép csakugyan keserű fájdalommal fogadta a berlini szerződést. Semmiibe sem véve a

nagy politikai és területi előnyöket, amelyeket ez a szerződés nyújtott neki, nem akart benne mást látni, csak nemzeti becsületének csődjét.

Ezek az események később különös módon hatottak közre II. Sándor sorsára.

*

A cár fővárosba való visszatérése óta újra kezdte Katyarina Mihajlovnával régi mindennapos érintkezéseit. De ha a balkáni háboru megpróbáltatásai fizikailag ki is merítették, erkölcsileg egyáltalában nem változtatták meg. Gyöngéd érzelmessége, amely eddig is annyira kész volt minden megindulásra, még élénkebbé vált s állandó szükségletté tette számára a gyöngéd kitöréseket és a titkos, meghitt viszonyt. Néha-néha súlyos búskomorság, roppant csüggedés lepte meg hirtelen. Cári szerepe nem érdekelte többé. Mindaz, amit uralkodása folyamán megkísérelt, hajótörést szenvedett. Nem volt uralkodó, aki annyira óhajtotta népe boldogulását, mint ő: megszüntette a jobbagságot, eltörölte a botbüntetést, behozta az esküdtszéki bíraskodást, a közigazgatás minden ágában a legbölcsebb és legliberálisabb reformokat vitte keresztül. Soha nem tört, mint annyi más cár, a dicsőség véres babérait. Mit meg nem tett volna, hogy ezt a keleti háborut is elkerülje? Nem népe kényszerítette-e rá ezt a háborut? És végül nem akadályozott-e meg csak az imént egy újabb konfliktust? ... És mi volt érte a köszönet? Valamennyi tartományi kormányzójának összes jelentései azt mutatták, hogy a nemzet, amely csalódott álmaiban, csak őt okolta emiatt; rendőrségének valamennyi jelentése a forradalmi mozgalmak féltelmes előhaladásáról számolt be.

Ekkor, megrendült lelkének zavarában, halálos szerelemmel menekült a szép teremtséhez, aki neki

áldozta fel tisztességét, aki lemondott miatta a világ örömeiről és a társaságban elérhető sikerekről; akinek csak egy gondolata volt, hogy őt boldoggá tegye és elhalmozza rajongó imádatával.

Olyan állandó szükségletévé vált ennek a nőnek a jelenléte, hogy nem törődve semmivel, a Téli Palotába költöztette be, a cárnéval egy fedél alá.

A Palota második emeletén rendeztek be számára három egymásbanyúló nagy szobát, amelyek ajtóról-ajtóra, ablakról-ablakra tökéletesen megfelelték azoknak a helyiségeknek, amelyeket közvetlen alattuk a cár foglalt el: felvonó létesített közvetlen összeköttetést a két lakosztály között.

Mária cárnő, akinek lakosztálya közvetlen a cáré mellett volt, hamarosan megtudta, milyen különös szomszédságot kényszerítettek rá. Egy panaszszó nélkül fogadta ezt az újabb próbát. Fájdalmaktól megtörve, sorvasztó kórjától emésztve, érezve, hogy halála közeledik, méltóságának gondos megőrzésében talált rá erőt, hogy fölényesebbnek és megközelíthetetlenebbnek mutakozzék. Egyszer mégis, csak egyetlenegyszer, kiöntötte a szívét egyetlen és igen titoktartó barátnője, Alexandra Tolsztoj grófnő előtt, aki leányának, Mária nagyhercegnőnek nevelőnője volt, mielőtt az edimburgi herceghez nőül ment volna. Ujjával vetélytársnőjének lakosztályára mutatva, a szerencsétlen cárné a következő szavakat ejtette el: «Megbocsátom a sértéseket, amelyeket az uralkodónó ellen követtek el, de nem tudom magamra erőltetni, hogy megbocsássam a gyötrelmeket, amelyeknek a hitvest alávetették.»

A kegyencnő beköltözése a méltóságteljes Dvorcebe, mely mintha a Romanovok minden dicsőségét idézné fel a Néva partján, nagy megbotránkozást keltett. Csakhamar ez lett a szalónok botrányköve, amelyről méltatlankodva suttogtak,

mert akármilyen visszavonultan is élt Katyarina Mihajlovna, akármennyire ügyelt is arra, hogy ki-kerüljön minden pillantást és bezárkózzék lakosztályának falai közé, jelenléte a Palotában mégis lépten-nyomon nyilvánvalóvá vált. Mivel a két uralkodó lakását osztotta meg, őt is csak a cári cselédség szolgálhatta ki. A személyes háztartásához tartozó ügyeiben kénytelen-kelletlen az udvari intézőkhöz, az udvari lakájokhoz kellett fordulnia, az udvari konyhák, az udvari istállók szolgálták ki őt is; nem volt ez már a diszkrét és titkos viszony; ez nyílt házasságtörés volt.

Újra kezdték hát, mégpedig sokkal élesebb hangon, a régi megszólásokat, amelyeket a balkáni háboru izgalmai lassan-lassan elfeledtettek. És ezekhez most még új szemrehányások is járultak, amelyek főképp a cár szeretőjét illették: súlyos mértékben őt tették felelőssé a közügyek szánalmas menete miatt. Ő térítette el a cárt uralkodói feladataitól; ő altatta el a gyönyör karjaiban s fosztotta meg minden rugalmasságától és határozottságától. Aki erről meg akart győződni, elég volt csak egy pillantást vetnie a cár külső megjelenésére. Mennyire megváltozott. Az arca beesett volt, a termete meggörbült, mozdulatai határozatlanok, lélegzetvétele nehéz, egész testében megrokkant, íme, ilyen állapotba döntötte a cárt.

Ezek az amúgy is igen túlzott észrevételek még barátságatlanabb hangon jutottak kifejezésre 1878 szeptember havában, mikor megtudták, hogy a kegyencnő második leánygyermeknek is adott életet, aki a keresztségekben a Katyarina nevet kapta.

VIII. FEJEZET.

Forradalmi mozgolódás az egész birodalomban. — Vjera Zaszulics merénylete Trepov tábornok ellen; a nihilistáö fölmentése. — Lázongó tüntetések Kievben, Moszkvában, Kharkovban, Odesszában. — Miezencsev tábornokot, a Harmadik ügyosztály főnökét fényes nappal szűrják le a főváros egyik közterén. — Párbaj életre-halálra a cárizmus és a nihilizmus közt. — A politikai gyilkosságok félelmes járványa. — 1879 április 14-ikén Szolovjev anarchista négy revolverlövést ad le a cárra, de nem találja el. — A «szigorított ostromállapot» kihirdetése. — Hat kivételes hatalommal felruházott főkörmányzó kinevezése a rend helyreállítására a birodalomban. — E sürgős határozatok meghozatala után II. Sándor cár néhány napi pihenőre megy Livadiába; itt találkozik Dolgorukij hercegnővel.

Pedig bizony Oroszországnak soha nem volt nagyobb szüksége rá, hogy világosabb fő és erősebb kéz kormányozza. A forradalmi izgatás elterjedt már az egész birodalomban, nem múlhatott el egy hét sem, amelyre valami nihilista «hóštett» ne nyomta volna rá a bélyegét.

1878 február 7-ikén Vjera Zaszulics vezette be ezt a tragikus korszakot, midőn kétszer rálőtt revolverével a szentpétervári rendőrfőnökre, Trepov tábornokra és súlyosan megsebesítette. Ez a fiatal leány, aki nemesi család sarja volt, kötelességének érezte, hogy bosszút álljon egyik terrorista barátjáért, Bogoljubovért, aki a Szent-Péter-Pál-erődben volt fogva s akit Trepov tábornok egy dühkitörésében megvesszőztetett. A nihilista leány április 12-ikén jelent meg az esküdtszék előtt,

amely II. Sándor cár liberális reformjai óta a bíráskodást gyakorolta. A verdikt nem látszott kétségesnek, hiszen a bűntényt fényes nappal követték el és a fiatal leány még kérkedett is bűnösségével. De mikor a tanúk kihallgatása megkezdődött, különös szerepcsere ment végbe a lázas idegességtől túlfűtött teremben, amelynek során a vádlotthból közvádoló s az áldozatból vádlott lett. Az esküdtek azonban mind a társadalom legmagasabb rétegeihez tartoztak. Ami a hallgatóságot, illeti, a belépőjegyeket csak a legjobb előírásokkal rendelkezőknek adták ki s a birodalom magasrangú tisztviselői voltak a legnagyobb számmal. Minden újabb tanuvallomásra, a nihilista leány minden válaszára emelkedett a teremben a láz hőfoka. A védőbeszéd alatt olyan remegés járta át az egész hallgatóságot, mintha valami villamosáram futott volna keresztül rajta. Végre határozathozatalra vonultak vissza az esküdtek.

Néhány perc múlva fölmentő verdiktet hirdettek ki. Azzal az elhatározott szándékkal, hogy nem ítélik el a bűnöst, a társadalmi lelkiismeret képviselői nem haboztak megtagadni magát a bűnt. Alighogy az esküdtek elnöke a verdikt felolvasását befejezte, az egész hallgatóság tapsban tört ki. Vjera Zaszulics olyan lelkes ovációk közben távozott, amelyek valóságos mámoros elragadtatásba csaptak át, mikor megjelent a tömeg előtt, amely a Törvényszéki Palota előtt levő téren várta. Tüstént menet alakul. Dühös helyeslések hangversenyétől kísérve, diadalmenetben viszik a hősnőt Trepov tábornok háza felé. De hirtelen csendőres kozákroham állítja meg ezt a diadalmenetet. Egy gyalogezred lőni kezd a tömegre. A sokaság szétszóródik, a holtak és sebesültek hosszú sorát hagyva maga után. A nagy kavarodásban Vjera Zaszulics eltűnik, barátai magukkal ragadják.

Az eseménynek rettenetes visszhangja támad Oroszországban. Kievben, Moszkvában, Kharkovban, Odesszában a forradalmi tüntetések megállás nélkül követik egymást, mintha egymásból fakadnának. Az odesszai tüntetések különösen súlyosak voltak. Szervezőjük a nihilista párt egyik legrettegettebb vezére, Kovalszkij volt. A rendőrségnek sikerült fölfedezni rejtekhelyét és hatalmába keríteni őt. Halálra ítélve, augusztus 14-ikén kivégezték.

A megtorlás azonban nem sokáig váratott magára. Két nappal később Miecencsev tábornok, a Harmadik ügyosztály főnöke, aki délben a főváros legforgalmasabb terén ment keresztül, tördőfést kapott a melle közepébe, amelytől szörnyet halt. A támadó olyan vakmerően, olyan gyorsasággal, olyan biztos szemmel és kézzel intézte csapását, hogy a járókelők döbbenten álltak meg, mintha a szemük káprázott volna, senki nem merte üldözni a gyilkost, akire nem is akadtak rá soha.

Ezután valósággal halálos párbaj kezdődött a cárizmus és a nihilista párt közt. Semilyen eszköz nem riasztotta vissza a terrorizmus rajongóit, semilyen szánalom meg nem állította őket, semmiféle gáztett nem látszott nekik elég gyűlöletesnek. Hiába szaporodtak a rendőrségen a megelőző letartóztatások, hiába deportáltak egyre több embert a szibériai fegyházakba; hiába vették ki az esküdthíráskodás kezéből az állam biztonsága ellen elkövetett bűncselekményeket, hogy haditörvényszék elé utalják őket, amely kérlelhetetlennek mutatkozott, roppant összeesküvés aknáztá alá minden oldalról az orosz társadalmat, ahol a politikai gyilkosság kórsága félelmesen harapódzott el a tömegekben, mint valami rémületes ragály. Se szeri, se száma nem volt már a cári

helytartóknak, a vizsgálóbíráknak, a rendőrfőnököknek, a csendőrtiszteknek, a börtönigazgatóknak, akik a nihilistáknak céltáblául szolgáltak.

1879 április 14-ikén reggel a cár szokása szerint egy kis sétát tett a palotája körül, midőn egy fiatalember, aki az ellenkező irányból szembejött vele, négyszer rálőtt revolverével. A négy golyó a szomszédos ház falába fúródott.

A gyilkost nyomban letartóztatták. Miközben az őrségre vonszolták, kísérletet tett, hogy megmérgezze magát.

Harmincéves elmúlt, Szolovjevnek hívták s foglalkozására nézve nevelő volt. Bűnének eredetére és körülményeire nézve megtagadott mindenféle felvilágosítást. A vizsgálóbíró igyekezett rávenni, hogy mondjon el mindent szelíden, megmagyarázva neki, hogy töredelmes vallomásával nagyon sokat segíthet a helyzetén. A fiatalember hidegen így válaszolt: «Ne erőltessen, tőlem úgysem fog megtudni semmit. Én már rég leszámoltam az életemmel. Különben is, ha vallomást engednék magamból kicsikarni, a bűntársaim ölnének meg... igen, mégpedig itt ebben a börtönben, ahol vagyunk.»

Szolovjev merénylete haljós fényt vetett a birodalom egész helyzetére. De mitévők legyenek? A kormányzat kebelében teljes volt a zűrzavar. A miniszterek vitatkoztak, képtelenek voltak megegyezni bármilyen gyakorlati rendszabály tekintetében, közösen elfogadni bármilyen véleményt, csak azért, hogy borsot törjenek a titkos rendőri szervezet, főkép pedig annak új főnöke, Drenteln tábornok orra alá, aki mint Micencsev tábornok utóda, a Harmadik ügyosztály főnöke lett. Ami II. Sándor cár személyét illeti, ő nem akart a legvégső eszközökhöz nyúlani. Végül mégis hozzájárult, hogy kihirdessék «a szigorított ostromállapo-

tot» azokon a helyeken, ahol a baj legmélyebben befészkelte magát.

Hat főkormányzót neveztek ki, hogy vállalják Szentpétervárott, Moszkvában, Varsóban, Kievben, Kharkovban és Odesszában a legfelsőbb állami hatóság gyakorlását, kivételes hatalommal: jogot kaptak letartóztatni vagy száműzni minden gyanus egyént; jogot felfüggeszteni vagy betiltani minden ujságot; jogot saját kezdeményezésük alapján, megfélemlíthetetlenül megtenni minden intézkedést, amit a rend fentartása érdekében szükségesnek látnak. A cár ragaszkodott hozzá, hogy e hat nagyhatalom közé bevegyenek három tábornokot, akik a legutóbbi háboruban legjobban kitüntették magukat. Todleben tábornokot, aki Plevnát elfoglalta, Gurkó tábornokot, aki először nyomult be a Balkánra és Lorisz-Melikov tábornokot, aki a bevehetetlennek tartott Karsz fellegrátát bevette.

Ezeknek a sürgős intézkedéseknek megtétele után a cár április 24-ikén elutazott Livadiába; a cárnő fulladozva, lesóványodva, arcán halálos sápadtsággal és lázban égő szemmel utazott vele.

Dolgorukij hercegnő még előző este útrakelt, hogy a cár már egész kényelemben elhelyezkedve, üdén és kipihenve találja kedves bujuk-szerályi villájában.

IX. FEJEZET.

Kérlelhetetlen harc a felforgató erők ellen; a kormányterror végül is legyőzi a forradalmi terrort. — Általános szélcsend. — A cár visszatér Krimbe, ahol télíg szándékozik maradni. — A cárné, akit sorvadás öröl, Cannesbe viteti magát. — A cár és Dolgorukij hercegnő mindennapos bizalmas együttléte Livadiában. — II. Sándor az első hidegre visszautazik Szentpétervárra. — A moszkvai pályaudvaron az anarchisták megkísérlik a levegőbe röptíteni a cári vonatot. — A nihilisták dühe újjáéled s ezentúl minden csapásával a cár személyét veszi célba. — Robbanás a Téli Palotában; a merénylet eredete. — A közvélemény riadt ámulata és sóvárgása szabadító után. — A cár «legfőbb bizottságot» létesít a társadalmi rend védelmére és a bizottság elnökségét a legszélesebbkörű hatalommal Lorisz-Melikov tábornokra bízta.

De nem volt most ideje annak, hogy az autokrata cár, a birodalom abszolút ura a gyönyörök varázsába merülve időzzön Armida kertjében.

Csakhamar vissza kellett tértie fővárosába, ahol a nihilisták ellen indított küzdelem megkívánta jelenlétét. Makov belügyminiszter, Navokov igazságügyminiszter, Miljutin tábornok hadügyminiszter, Drenteln tábornok, a Titkos Kancellária főnöke a hat főkormányzó segédletével rendületlen energiával folytatta most ezt a küzdelmet. A forradalmi terrornak a kormányterrort szegezték neki. Még növelték a megtorló eszközök hatalmát az eljárás megrövidítésével. Az 1879 augusztus 17-ikén kiadott ukáz után minden politikai bűncselekménnyel vádolt egyént, előzetes kihallgatás nélkül

azonnal el lehetett ítélni, halálos ítéletet lehetett hozni, anélkül hogy egyetlen tanut kihallgattak volna, s ki lehetett végeztetni az elítéltet a kegyelmi kérvény legfelsőbb biztosítéka nélkül. Ezeknek a rendszabályoknak kérlelhetetlen szigorja hatályosnak látszott. A nyár vége felé a nihilisták már nem sokat beszéltek magukról; a gyilkossági járványt, úgy látszott, sikerült elfojtani.

Felhasználva ezt az általános szélcsendet, II. Sándor szeptember végén visszautazott Krimbe, azzal a szándékkal, hogy ott marad a tél beálltáig.

A cárné, aki elérkezett a testi kimerültség végső fokára, Kissingenben pihent, mielőtt Cannesbe ment volna, azt remélve, hogy hosszabb ott-tartózkodással sikerül majd erőit kissé összeszedni.

Így hát Alexandr Nyikolájevics még szabadabbnak érezhette magát barátnőjéhez való viszonyában, akihez rendesen átment minden időben, amit csak hivatalos kötelességeitől elszakíthatott.

Rendesen lovon ment, egy kozák kíséretében, a három pompás, fekete pej és fehér mén egyikén ülve, amelyet Abdul-Hamid szultán ajándékozott neki. A hercegnő, gyermekeitől körülvéve, várta. A cár először a gyermekekkel játszott.

Azután egészen a hercegnőnek szentelte magát. Órákon át ottmaradt nála egy virágos verandán vagy az erkélyen, ahonnan a szem messze ellátott a Fekete-tenger ezüstöskék végtelenjén. A legapróbb részletekig elmondotta neki, mit művelt előző estétől kezdve, kiket fogadott, milyen kérelmeket intéztek hozzá, milyen jelentéseket kellett olvasnia, micsoda rendezeteket adott ki. Végül szívéhez szorítva, újra meg újra elmondta neki az örökös szerelmi refraint.

Sőt gyakran este még írt is neki, hogy újra elmondja, milyen boldog s kifejezést adjon hálájának, imádatának s annak a kielégíthetetlen vágy-

nak, amellyel jelenlétének mindig szükségét érezte.

A végtelenségig szerette volna megnyujtani ezt a bűvös semmittevésből álló életet. De, november utolsó napjaiban, az északi szél egyik napról a másikra lakhatatlanná tette a chersonesosi partot; föl kellett cserélni a livádiái egyszerű lakást a Téli Palota pompázatos és túlfűtött termeivel.

Hazafelé utaztában a cár megállt Moszkvában; december 1-én este tíz óra tájban érkezett oda. Egy távirat, amelyet a cárnétól útközben kapott, nagyon nyugtalanította; a szegény Mária Alexandrovna néhány nap óta borzalmas, halálsejtelmekkel súlyosbított, fuldoklási rohamon esett át. Mihelyt a cár a Kremlinbe megérkezett, azonnal táviratozott neki:

Szerencsésen megérkeztem Moszkvába 14 fokos hidegben. Értesítéseidet Tulában vettem. Kétségbe ejt, hogy ugyanabban az állapotban vagy. Én jól érzem magam, nem vagyok fáradt. Szeretettel csókollak

Sándor.

Szerencsésen megérkeztem Moszkvába... kevésen múlt, hogy egyáltalán nem érkezett meg.

Egy félórával azután, hogy a pályaudvarról távozott, fűlsiketítő robbanás dördült fel, kivágva a sinekről egy akkor herobogó vonatot és szilánkokká tépve valamennyi ablakot. Ez a vonat a cár podgyászát és a cári kancellária személyzetét hozta; ez a *kíséret vonata* volt, amelynek szabály szerint egy félórával meg kellett volna előznie *Őfelsége vonatát*; de valami géphiba, amely Kharkov táján történt, megcserélte a két vonat menetrendjét.

Két méter mélyen a töltés alatt egy akna nyomaira és egy elektromos készülék roncsaira akadtak. A készülék egy nyolcvan méter hosszú alag-

úton át össze volt kötve egy, a vasútvonal tőszomszédságában álló rozszant kalyibával, amelyet néhány héttel előbb egy állítólag Sukorokov nevű mérnök bérelt ki; a bérelő a robbanás után eltűnt.

Mikor II. Sándor megtudta, milyen veszedelemből menekült meg, így kiáltott fel:

— De hát mi kifogásuk van ellenem ezeknek a nyomorultaknak? Miért üldöznék úgy, mint valami fenevadat?

*

A moszkvai merénylet új nihilista taktika bevezetése volt. Ezentúl minden tervük, minden számításuk, minden vakmerőségük, minden gyűlöletük, sötét és elvetemült lelküknek minden ereje a cárszemélye ellen összpontosult.

1880 február 17-ikén este félhétkor Szentpétervár lakói óriási robbanás zajára riadtak fel. Egyidejűleg a Téli Palota fölött sűrű füstfelhőt láttak felcsapni. A cári rezidencia ebédlőterme levegőbe repült.

II. Sándor ez este meghívta ebédre unokaöccsét, Battenberg Sándor herceget, akit éppen akkor választottak meg Bulgária fejedelmévé, de a cárskissé tovább elbeszélgetett vele dolgozószobájában s ez a véletlen késedelem mentette meg.

A robbanásnak mindamellett számos áldozata volt. Az épület szuterrénhelyiségében elhelyezett akna elpusztította az összes gárdistákat, akik a földszinten, pontosan az ebédlőterem alatt tartózkodtak, a finnlandi ezrednek hatvanhét katonáját temették maguk alá a romok, amelyek alul tizenkilenc halottat és negyven sebesültet ástak ki.

A cárné lakosztálya, amely az ebédlőterem tőszomszédságában volt, egészen megrendült a heves rázkódástól. Mária Alexandrovna éppen akkortájt tért vissza Szentpétervárra. Miután úgyis lemon-

dott a gyógyulásról, s izgatták a merényletek, melyek férje életét szüntelen fenyegették, orvosainak könyörgései ellenére. elhagyta Cannest, mert meg akarta magát kímélni legalább attól a borzalomtól, hogy övétől távol haljon meg. De ezen a napon, február 17-ikén, egy fuldoklási roham letargikus kábultságba döntötte. Nem is hallotta a robbanást; csak másnap értesült róla.

A felette levő emeleten Dolgorukij hercegnő szobái szintén megrázkódtak. Ő az egész drámát egyszerre olyan éles világításban látta, mintha villámlás lobbant volna rá. Egy hirtelen mozdulattal magához kapta gyermekeit és rohant a cár felé. De a cár már az első lépcsőkanyarulatnál szívéhez szorította, mert neki is az volt az első gondolata, hogy hozzá rohanjon.

Három nap múlva II. Sándor kötelességének tartotta, hogy jelen legyen a katonák temetésén, akik palotája őrzése közben haltak meg.

Emelt fővel, egyenletes, méltóságteljes lépteivel haladt a temetési menetben, de sápadt, gondterhelt arca elárulta lelke gyötrelmeit. Mikor látta a sorban álló koporsókat, nem tudta visszatartani zokogását és megtört hangon suttozta:

Az ember azt hihetné, hogy lenn van a plevnai árkoknál.

*

A terrorizmusnak ez az újabb rémtette az orosz nép minden osztályában a megdöbbenés és izonyat lesújtó érzését keltette. Ezzel a határtalan gáztettel szemben mindenki tanácstalanul állt. Hogy tudtak a nihilisták kieszelni, előkészíteni és végrehajtani egy ilyen merényletet? Miféle cinkostársakra tehetek szert az udvari cselédségben, sőt talán egyenesen az uralkodók személyes biztonságának védelmére kirendelt szolgálatban? ...

Néhány nap múlva aztán kiderült az összeesküvés egész szövevénye.

Egy Khalturin nevű huszonnyolcéves forradalmár ácsnak öltözött. Vagy tíz hónapja dolgozott már egy építési vállalkozó műhelyében, ahol szorgalmáért, csendes természetéért és jó magaviseletéért igen szerették. Történt pedig, hogy ezt az építési vállalkozót bízták meg egy jelentősebb munkával a Téli Palota földalatti helyiségeinek mennyezetén. A vállalkozó legjobb munkásait alkalmazta erre a munkára, köztük Khalturint is, akire semmi gyanuja nem lehetett. Az ácslegényeket minden reggel és minden délután a legszigorúbb motozásnak vetették alá, mielőtt bemehettek a Palotába. De nemsokára, mikor már valamennyit jól ismerték, nem kutatták ki őket. Khalturinnak még az is sikerült, hogy beférkőzzék a bizalmába az egyik csendőrnek, aki felügyeletükkel volt megbízva és rávegye, hogy adja hozzá a leányát feleségül. A nihilistának így egészen könnyen ment, hogy bevigyen naponta szerszámai közt egy csomag dinamitot, amelyet azután a forgács alá rejtett. Mikor már ötven kilogram robbanóanyagot behordott, aknát ásott, abban helyezte el és hosszú gyújtózsínórt vezetett bele. Számításai olyan pontosak voltak, hogy nyugodtan kereket oldhatott, miután a kanócot meggyújtotta.

Ezeknek a részleteknek a nyilvánosságra hozatala csak még jobban megzavarta a közszellemet. Micsoda újabb katasztrófákra lehetnek még elkészülve? ... Eugène Melchior de Vogüé, aki akkor a francia követség tagja volt, megkapó szavakkal festi az általános fejvesztettséget: «Akik ezeket a napokat átérték, tanuságot tehetnek róla, hogy nem lehetett volna elég erős szavakat találni, hogy a társadalom valamennyi osztályának iszonyatát és teljes elernyedését ecsetelhessük.» Már-

cius 2-ikára, a jobbágyság felszabadításának évfordulójára aknarobbanásokat jeleztek a főváros számos negyedében; kijelölték a veszélyeztetett utcákat; egyes családok lakást változtattak, mások elhagyták a fővárost. A rendőrség, amely meg volt győződve tehetetlenségéről, fejét vesztette; a kormányzati szervek csak reflexmozgásra voltak képesek, a közönség, amely tudatára ébredt ennek, új rendszerért sóvárgott, epedve várt a szabadtóra.

*

Ez a mentőangyal nemsokára meg is jelent, bizonyos körökben már a nevét is emlegették.

Február 25-ikén rendkívüli tanácsot tartottak a Téli Palotában, a cár elnökletével. Erre az ünnepélyes megbeszélésre II. Sándor maga köré gyűjtötte a cárevicsét, trónjának örökösét, Constantin nagyherceget, a birodalmi tanács elnökét, Gorcsakovot, a kancellárt, a minisztereket, a Titkos Kancellária főnökét és a tartományokba kirendelt főkormányzókat. A cár komor arccal, megroskadt termettel, tompa, rekedtes hangon, lázasan reszkető kézzel nyitotta meg az ülést. Erélyes vezetés hiányában a vontatott menetű tanácskozás üres szavakban, elmentéses véleményekben, a multat illető meddő rekriminációkban merült ki. Egyetlenegy jelenlevő ült ott szótlantul, Lorisz-Melikov gróf, Kharikov főkormányzója. Mikor végül a cár az ő véleményét is megkérdezte, világos szavakkal egész politikai programot adott elő, amelyben az abszolút hatalom tanai és a liberális elvek megvesztegető formulákban voltak összeegyeztetve; beszédét gyakorlati előterjesztéssel végezte, amelynek egész rendszerét alárendelte.

— A legeslegfontosabb, mindenekelőtt — mondotta — biztosítani a birodalomban a rendelkezés

egységét. Ehhez pedig az kell, hogy minden hatalom egy ember kezében egyesüljön, egyetlen emberében, aki Őfelségének teljes bizalmát bírja.

Erre a cár hirtelen fölegyenesedve, csillogó szemmel, mintha gonosz álmából ébredt volna, félbeszakította a szónokot:

— Te leszel az az ember!

Azután feloszlatta az ülést.

Február 27-ikén egy ukáz legfőbb bizottságot létesített a társadalmi rend védelmére és annak elnökségét Lorisz-Melikov gróf főhadsegédre bízta. A bizottság részére kijelölt szerep bizonytalan s inkább csak jelképes volt; az elnökének megadott hatalom éppen oly kevésbé körvonalazott, mint amilyen kiterjedt. Rendelkezési jog valamennyi közigazgatási hatósággal, felülvizsgálati jog az összes közérők fölött, személyes együttműködés a cárral az összes államügyekben, — soha még cár nem ruházta fel egyetlen szerény alattvalóját sem ekkora hatalommal.

X. FEJEZET.

Lorisz-Melikov tábornok örmény eredete; katonai és közigazgatási multja. — Diktátorságának kezdetei; merényletet követnek el ellene, melyben hajaszála sem görbül meg. — Rögtöni ítélet. — A gyilkos kihívó magatartása, miközben vérpadra hurcolják. — Lorisz-Melikov politikai programja. — A liberális eszmék és az orosz társadalom. — Constantin nagyherceg és Helena nagyhercegnő főszerepe azokban a nagy reformokban, amelyek a cár uralmának első éveit kitöltötték. — II. Sándor személyes liberalizmusa. — A csalódások, amelyeket a reformok alkalmazása okoz neki, növelik a reakciós párt hitelét, melynek vezére a trónörökös. — Lorisz-Melikov csakhamar átlátja feladatának roppant nehézségeit.

Miféle szolgálataival érdemelte ki Lorisz-Melikov gróf ezt a hirtelen fölemelkedését a diktátori polera?

Örmény eredetű, ötvenötéves katona volt, aki minden rangfokozatát, nem éppen fényes haditettek nélkül, a kaukázusi csapatoknál szerezte meg.

Az 1877-iki háborubán ő volt a parancsnoka az egyik ázsiai hadseregnek, november 18-ikán ő vette be Karszt, a megvívhatatlan sziklavárat s ezáltal egy kis tekintélyt szerzett az orosz fegyvereknek, amelyek ezidőtájt mindenütt kudarcot vallottak a Balkántól az Aghri Dagig. Egy igen nehéz feladat, amelyet nagyon ügyesen oldott meg egy pestisjárvány alkalmával az alsó Volga mentén, újból jelt adott róla a közvéleménynek. Végül Szolovjev merénylete után ő lett egyike a hat főkor-

mányzónak, egyike annak a hat nagy prokonzulnak, akiket a cár azzal bízott meg, hogy «a szigorított ostromállapotot» keresztülvigyék; a khar-kovi kerületet osztották ki neki, amely az anarchisták főfészke volt s amelynek kormányzóját, Kropotkin herceget éppen akkor gyilkolták meg. Lorisz-Melikov csodálatos sikert ért el itt ügyességgel vegyes erélyességével, amelyben bizonyos keleti atavizmus nyilatkozott meg. Néhány okos újítás a gazdasági rend terén megnyerte számára a földbirtokos nemességet és a kereskedőosztályt. Sőt szerencsésen megválogatott szavakkal, diszkrét figyelmességekkel sikerült biztosítani magának az újságírók, a tanárok s a diákok rokonszenvét, ami nem akadályozta meg abban, hogy a legerélyesebb kézzel ne lépjen fel az összeesküvőkkel és a felforgató elemekkel szemben. Kéthónapi kormányzat után olyan népszerűsége is tett szert a «karszi hős», amely messze túlhaladta kormányzóságának határait.

*

Alig ruházták még rá a diktátori hatalmat, szerencséje máris nagy szolgálatot tett Lorisz-Melikovnak.

Mikor délután két óra tájban a Morszkáján levő palotájába tért vissza, egy járókelő három revolverlövést tett rá: a három golyó bundájának prémbélésében félrecsúszott. Lorisz egy ugrással merénylőjére vetette magát, megragadta a két csuklóját, földre teperte és átadta az odarohanó csendőröknek.

Ez a bátor cselekedet és ez a személyes hidegvér elragadtatással töltötte el a közvéleményt. Még nagyobb volt az elragadtatás harmadnap, midőn Molodczkijt, a merénylőt, nagyon is sommás ítélet után fényes nappal akasztották fel a Szeme-

novszkij-téren, óriási tömeg jelenlétében. Félszázad óta ez volt az első eset, hogy halálbüntetés végrehajtásának Szentpétervár nyilvános tere szolgált színhelyül, valamennyi akasztást és főbelövést nagy titokban hajtották végre az Erőd valamelyik sáncában, a hajnal első derengésében, tanuk nélkül. Ezer meg ezer ember szorongott hát az útvonalon, amerre a gyászos menet elhaladt. A látvány ékesszólón beszélt arról, mennyire szükség volt rá, hogy mindenható diktatúra nézzen farkaszemet a nihilisták fanatizmusával.

Fekete szekér magasra emelt padján ülve, két keze hátrakötve egy keresztben álló vasrúdhoz, mellén ezzel a felírással: *Goszudarsztvjénnyi Presztupnyik* «Állam elleni bűnös» a halálraítélt orcátlan gúnnyal nézett le mindazokra, akik azért csődültek össze, hogy a halálát lássák. Sőt olykor-olykor maró gúnyolódásokat vagy rettenetes fenyegetéseket vágott a fejükhöz. A bitófa lábánál, miközben halálos ítéletét felolvasták, még megkét-szerezte kihívó viselkedését, gúnyolódásait s még rendületlenebbül állta a sarat. Azután röhögve visszalökte a papot, aki a feszületet akarta szájához érinteni. Végül is a hóhér rádobta fejére a nagy fehér szemfedőt, gyorsan nyakára csusztatta a hurkot és kilökte a levegőbe.

El se lehetett képzelni diktatúrát, amelynek erélyében több tűz nyilatkozhatott volna. A konzervatívok nagy örömmel üdvözölték, mint az erőskezü hagyományok dicsőséges visszatérését. A liberálisok nem kevésbé örültek neki, hiszen jól tudták, hogy a reformok politikájának megvalósítására csak az anarchisták üzelmeivel szemben kérelhetetlen hatalom oltalma alatt lehetett kilátás.

A közbizalomnak és a népszerűségnek ez az egyhangú megnyilatkozása, amely a ráruházott önkényes hatalomhoz járult, szinte határtalan cselek-

vési teret nyitott Lorisz-Melikov előtt. De vajjon mit tehetett gyakorlatilag?

*

II. Sándor kormányralépése óta mindig volt az orosz társadalomban liberális párt, vagy legalább is a felvilágosult, független, a nyugati eszmékért lelkesedő embereknek egy jelentékeny csoportja, amelynek az volt az óhajta, hogy a jogegyenlőség modern alapelvei felé fejlessze a cári önkényuralmat. Ezek a férfiak, névszerint Miljutin, Cserkaszov, Szamarin, közvetlenül a trón mellett találták meg vezérüket a cár fivérének, Constantin nagyhercegnek személyében.

Az erélyes jellemű és kezdeményező kedvű, élénk intelligenciájú, alapos és sokoldalú műveltségű Constantin Nyikolájevics szenvedélyesen lelkesedett a nagy közigazgatási és társadalmi reformokért, amelyek olyan dicsőséges tartalmat adtak a cár uralma első éveinek. A nagyherceg előtt az az eszménykép lebegett, hogy ekkép biztosítsa hazája számára az eszközöket, amelyeknek segítségével majd önmagát kormányozhatja, saját nemzeti erőforrásaiból merítve, és nem lesz majd kénytelen mindig azokhoz a többé-kevésbé álnok németekhez folyamodni, akik valósággal megostromolták a magas udvari, katonai és hivatali méltóságokat és elzárták az előmenetel útját az oroszok elől tulajdon hazájukban.

Valami különös ellentmondás úgy akarta, hogy a nagyhercegnek ebben a nemzetszabadító munkájában éppen egy német nő legyen a legfőbb segítsége, szívének és eszének adományait tekintve egykép kiváló nő, Elena Pavlovna, a nagyhercegnő, aki született württembergi hercegnő volt s aki 1842-ben Mihály nagyherceghez, I. Miklós cár fivéréhez ment nőül. Körülötte, az ő szalón-

jában gyülekeztek össze rendszerint a liberális program bajnokai: ő tüzelte valamennyit lelkesedésével; vezette őket tanácsaival s fedezte őket tekintélyével az udvar reakciós csoportja ellenében.

II. Sándor nagy figyelmet tanusított iránta és szívesen hallgatta, ha politikáról beszélt. Ha olykor túlságosan kalandos természetűnek találta is, nagyon is késznek arra, hogy hiú ábrándokba ringassa magát s hogy ne sokat törődjön az akadályokkal, de azért semmiben sem maradt mögötte, ami az érzelmek nemességét és elveinek liberalizmusát illette.

De ez az idő régen elmúlt: jött a csalódások kora. A reformok semmit sem javítottak a közigazgatási gépezet működésén; folytonosan újabb nehézségek támadtak, a visszaélések állandóan megmaradtak, ha ugyan nem súlyosbodtak más nevek alatt. Belefáradva ebbe a folytonos küzdelembe, elszomorítva hiábavalóságától, nem lelve soha semmi örömet és vigasztalást a legcsekélyebb sikerben sem, a felszabadító cár erőfeszítése lassan-lassan elernyedtt. Ernyedt szkepticizmus csüggesztette el túlérzékeny lelkét. Csakhamar elvesztette minden bizalmát népében.

Egyidejűleg megerősödött a reakciós párt is. Az orthodox abszolutizmus védelmezőinek a trónörökös volt a vezérük. Az Anicskov-palota a főhadiszállásuk. Ott makacsul csak azt hajtogatták, hogy a reformoknak ez a politikája magának a cárizmusnak merő tagadását jelenti és Oroszország vesztére fog vezetni, hogy éppen olyan szentségtörő, mint kárhozatos, mert a cár saját kezével töri össze legfőbb hatalmát, melyet Istentől kapott. És minden alkalommal újra elmondták I. Miklós cárnak ezeket a szavait: «A francia forradalom első követelményei előtt meghajolva,

XVI. Lajos vétett legszentebb kötelességei ellen. És Isten meg is büntette érte.»

Az az eszmei mozgalom, melynek középpontja az Anicskov-palota volt, végül is befolyást gyakorolt a cárra. Ha nem is változtatott előbbi fel-fogásainak egyikén sem, ha nem is tagadta meg liberális elveinek egyikét sem, mély lehangoltsággal ismerte be, hogy el kell halasztania, talán egészen bizonytalan határidőre, nagy terveinek folytatását. Ennek a halasztásnak kedvező feltételei mellett a reakciós befolyások lassankint túlsúlyra jutottak a belpolitikában; a tanácsadók, akiknek sugalmazására a cár legszívesebben hallgatott, nem is titkolták ragaszkodásukat a régi tanokhoz; ezek a tanácsosok Suvalov gróf, Tima-sev tábornok és Pahlen gróf voltak.

*

Vajjon folytatni fogja-e Lorisz-Melikov a félbehagyott művet?

Finom, gyors és mégis mérsékelt szellemmel megáldva, az elvont idealizmusnak és a gyakorlati macchiavellizmusnak bizonyos keverékével, sokat olvasva egykor a kaukázusi garnizonokban, sok gyakorlati ismeretre téve szert kharkovi konzulátusa alatt, egyetlen gyógyszerét látta Oroszország szenvedéseinek: haladéktalanul megadni az orosz népnek az összes szabadságokat, amelyek az abszolút hatalom lényegével összeegyeztethetők s végül fokozatosan átalakítani ezt a hatalmat alkotmányos monarchiává.

Tulajdonképen ezt követelték a liberális párt bölcsei is, mikor reménysegeik elárulása céljából «a régi szabályoknak az új szükségletekhez való alkalmazásáról», a megelőző reformok törvényes továbbfejlesztéséről, végül pedig «az épület betetőzéséről» beszéltek. De ezek alatt a szépítgető ki-

fejezések alatt a párt vezérei sokkal többet értettek: ezek a kitételek a nemzet megkérdezését s a népképviselői rendszer rögtönös életbeléptetését jelentették.

A diktátor csakhamar számot vetett föladatának roppant nehézségeivel. Minden szükséges hatalma megvolt ahhoz, hogy eltíporja a nihilizmust, helyreállítsa az országban a rendet, a szükséghez képest fölújtsa, a birodalom régi gépezetének túlságosan elkoptatott kerekeit kicserélje; de nem állott hatalmában hozzányúlni az uralkodó előjogaihoz és ahhoz, hogy a közvéleménynek megfelelő kormányzatot létesítsen Oroszországban. A cárizmus gyökeres megújhodása csak a cár akaratából indulhatott ki. II. Sándor cár pedig, ha szilárdan el is volt tökéelve arra, hogy igen messzire elmegy a liberális engedmények útján, nagyon tétozódott még, vajjon belemenjen-e az alkotmányos kormányzat kockázatos kalandjába.

Lorisz-Melikov csakhamar észrevette, hogy nagyon sok idejébe kerül, míg urának ellenszenvét eloszlatja. Azért, hogy lecsillapítsa a liberális közvélemény türelmetlenségét, részletrendszabályokkal, illuzórius reformokkal igyekezett a figyelmét elterelni, amelyek még szerencsére kihívták ellene a konzervatív sajtó kritikáját. A hatalom háromhónapi gyakorlása után a «mentőangyal» találékony szelleme kimerítette minden leleményét, mikor olyan esemény jött közbe, amely egyszerre nem remélt kilátásokat nyitott számára.

XI. FEJEZET.

Mária Alexandrovna halála 1880 június 3-án. — Temetési szertartás az Erőd székesegyházában. — Egy hónap múlva a cár bejelenti Katyarina Mihajlovának, hogy július 18-án titokban megesküszik vele. — Az esküvői szertartás titokban végbemegy Carszkoje-Szelóban. — A házassági szerződés. — Egy titkos ukáz fölruházza az új hitvest a Jurievskij hercegnő családi névvel és megadja neki a fenség címét. — Kizárólag csak Lorisz-Melikov és a cárevics kap bizalmas közlést a házasságról.

1880 június 3-án reggel nyolc órakor Mária Alexandrovna cárné csöndesen elhunyt. A szegény teremtés közel egy hónapja nem tudott már lélegzetet venni; csak alig hogy pihegett. Egy könnyebb köhögési roham kitépte végső sóhaját is. Ez olyan észrevétlenül és olyan gyorsan történt, hogy nem volt idő még a gyermekeit sem odahívni mellé. Ami pedig a cárt illeti, ő Carszkoje-Szelóban volt.

Négy nap múlva átvitték a megboldogult cárné földi maradványait a Téli Palotából a Szent-Péter-Pál-erőd székesegyházába, a császári temetések teljes ősi és méltóságos pompájával. Szokás szerint II. Sándor cár és fiai maguk vitték a koporsót a templom előcsarnokától a ravatalig.

Azután a himnuszok megindító zengése közt a szentpétervári metropolita megkezdte a grandiózus szertartást, a gyászmise komor és isteni misztériumát.

Milyen gondolatok foglalkoztatták akkor a cár elméjét? És milyen helyet foglalt el benne a meg-

boldogult emléke, akinek meggyötört, csontváz-szerű arca utoljára rémlett elé a nyitott koporsóban? ... És ha a halott emléke nem töltötte be egészen a szívét, milyen önkéntelen gondolatok, micsoda betolakodó képek merészelték gyászát megzavarni? ...

A bekövetkező események csakhamar igazolták ezeknek a tapintatlan kérdéseknek jogosságát.

*

Dolgorukij hercegnő udvarhölgyi címe ellenére természetesen tartózkodott attól, hogy a cárné temetésén megjelenjen; egyedül maradt Carszkoje-Szelóban!

II. Sándor már régóta nem szólt neki semmit házassági szándékairól. De a hercegnő ismerte a cárt, bízott benne, bizonyos volt abban, hogy a szokásoknak megfelelő gyászidő pontos leteltével, előbb-utóbb nőül veszi.

Mikor a cár a temetést követő napon visszatért hozzá, semmiféle célzást sem tett erre a kényes tárgyra. A következő napokon több ízben is említést tett a sokféle változásról, amit a cárné halála következtében udvarának szervezetébe és családi életének szokásaiba bevezetni kénytelen. De egyetlen szót sem ejtett el arról, ami olyan bensőleg érintette őket, egyiket úgy, mint a másikat.

De egyszerre csak, július 7-én, pontosan egy hónappal azután, hogy vállon vitte felesége holttestét, megölelte Katyarinát és komoly egyszerűséggel azt mondta neki:

— Szent Péter bőjtje csakhamar véget ér: ez éppen 18-ikára, vasárnapra esik. Elhatároztam, hogy ezen a napon végre Isten előtt is feleségül veszek.

Alexándr Nyikolájevics, mint minden ízében autokrata, szabálynak tekintette azt, hogy szándé-

kainak előkészítő munkáját magának tartsa fönn. Még legbizalmasabb és leghívebb szolgálival szemben is hozzáférhetetlen volt. Nem mintha habozott volna tanácsot kérni tőlük szükség esetén, hanem — miután tanácsaikat meghallgatta — sohasem árulta el nekik, milyen álláspontot foglal majd el. Mindig csak rendeletek formájában értesültek döntéseiről. Ugyanígy történt jelen esetben is. Leghívebb barátai, Adlerberg gróf és Rylejev tábornok csak július 15-ikén kaptak értesítést, a Téli Palota főpapjának, Nikolszkij pópának csak az utolsó pillanatban szóltak. Senki mást nem avattak be a titokba.

Mikor Adlerberg gróf a bizalmas közlést megkapta, először egészen le volt sujtva.

— Nos, mi lelt? — kérdezte tőle a cár.

Az udvari miniszter csak hebegni tudot:

— Ez olyan súlyos dolog... amit felséged velem közöl!... Nem lehetne kissé elhalasztani?

— Már tizennégy éve várok, tizennégy éve szavamot adtam! Egy nappal sem halasztom tovább.

Összeszedve minden bátorságát, Adlerberg így válaszolt:

— Értesítette Felséged ő császári Fenségét, a cárevics urat?

— Nem. Különben sines itthon. Majd közlöm vele a dolgot, ha hazatér, két hét múlva... Még akkor is elég jókor lesz.

— De Sire, a cárevics rettenetesen meg lesz sértve... Könyörgöm, várja meg, míg visszatér.

A cár keményre és kurtára fogta szavát, olyan hang volt ez, amely útját vágta minden válasznak.

— Figyelmeztetlek, hogy én úr vagyok a házamnál és egyetlen bírāja annak, amit cselekszem.

Azután kiadta rendelkezéseit a szertartásra.

Az esküvőt július 18-ikán délután három órakor

tartották meg a carszkoje-szelói nagy palotában.

A cár, aki a gárdahuszárok kék egyenruhájába volt öltözve, maga ment Dolgorukij hercegnőért a kis földszinti szobába, ahol találkozni szoktak. Itt barátnője, S... kisasszony segítségével Katyarina Mihajlovna egyszerű, egészen síma, szürke szövetből készült utcai ruhát vett magára; feje födetlen volt. Miután homlokon csókolta, a cár egyszerűen csak ennyit mondott neki:

— Gyerünk!

Karját nyújtotta a hercegnőnek s megkérte S... kisasszonyt is, hogy kövesse.

Ezekhez az óvatossági rendszabályokhoz azért nyúltak, hogy egyetlen tiszt, egyetlen udvari alkalmazott, egyetlen szolga se sejttesse a palotában, mi fog történni... Még magát Rehbindert tábornokot, a cári rezidencia parancsnokát is, akinek pedig ebben a minőségében szabad belépése volt mindenfelé, teljes tudatlanságban hagyták.

Hosszú folyosókon át a cári pár egy elszigetelten álló, bebútorozatlan kis szalónba ért, amely világítását a díszudvarra nyíló két ablakon keresztül kapta. A főpap, egy szerpap és egy kántor már vártak rájuk. A szoba közepén tábori oltár volt fölállítva, egyszerű asztal, amelyen nem volt más semmi, csak a házasság szentségének kiszolgáltatásához elkerülhetetlenül szükséges eszközök, vagyis egy feszület, egy evangélium, két égő gyertya, a két koszorú és a két jegygyűrű. Adlerberg gróf, Baranov főhadsegéd és Rylejev tábornok az ajtóküszöbnél vártak.

A szertartás nyomban megkezdődött. Baranov és Rylejev, akik mint díszapródok szerepeltek, a térdeplő jegyespár feje fölé tartották a menyegzői koszorukat. Mögöttük S... kisasszony és Adlerberg gróf imádkoztak.

A főpap végre háromszor egymásután elmondta

a szentség ígéit s gondja volt rá, hogy mind a háromszor megemlítsé a férj cári címét. A cár kifejezett rendeletének engedelmeskedett ezzel, mert a cár megüzente neki:

— Nem egyszerűen csak Alexándr Nyikolájevics fogja nőül venni Katyarina Mihajlovnát, hanem a cár is.

Az eskető pap tehát háromszor egymásután így szólt:

— *Obrucsecja rab Bozsij Blagovernij Gosszudar Imperator Alexándr Nyikolájevics sz'raboj Bozsij Jekatyarinoju Mihajlovnoju.*

— Ő császári Felsége Alexándr Nyikolájevics, Isten legalázatosabb szolgája, feleségül veszi Katyarina Mihajlovnát, Isten szolgáját.

De mikor a szertartás véget ért, a főpap tartózkodott attól, hogy a szokásos fölszólítást intézze az új párhoz:

— *Oblobizáj tesz!* Csókoljátok meg egymást.

Nem csókolták meg hát egymást és anélkül hogy egy szót váltottak volna, visszavonultak.

A menet némán és gyors léptekkel, ellenkező irányban haladt végig a hosszú folyosókon, amelyek az előcsarnokba vezettek.

Itt a cár még mindig némán, gyöngéden megcsókolta feleségét. Azután a legközvetlenebb hangon arra kérte, hogy vegyen más ruhát és tegyen vele sétakocsizást. Majd S... kisasszonyhoz fordulva, hozzátette:

— Ön szintén velünk jön, kedves Vava és magával hozza a gyermekeket is, a két idősebbet.

Egy félórával később maga is visszajött, miután huszáregyenruháját a lovasvadászok sötétzöld redingotjával cserélte föl.

Beültek egy széles hintóba. A cár és a hercegnő a hátsó ülést foglalták el. S... kisasszony szemben ült velük Györggyel és Olgával.

Az idő verőfényes volt, az északi nyár egyik tündöklő napja árasztotta pompázón langyos fényét, az ég kékje makulátlanul terült szét, a boldog sugárzás elbűvölő bája néhány órával megváltotta a végevárhatatlan tél szomorúságát.

A hintó bekanyarodott a ritkás berekbe, amely a cári park folytatása a pavlovszki erdőig. Csak ekkor törte meg II. Sándor a csöndet. Feleségéhez fordulva, elragadtatott tekintettel mondta neki:

— Bizony, nagyon sokáig vártam erre a napra!.. Tizennégy évig!... Micsoda gyötrelem! Már alig bírtam, állandóan úgy éreztem, mintha valami szörnyű súly nehezednék a szívemre.

De egyszerre tragikus kifejezést öltött az arca:

— Egészen megrémít ez a nagy boldogság. Csak Isten túlkorán meg ne fozzon tőle.

Néhány pillanatig mélyen elgondolkozott, aztán még ezt mondta a hercegnőnek:

— Ha apám ismert volna, nagyon szeretett volna téged, te... te!

Majd odahajolt fiacskájához, Györgyhöz s miközben majd fölfalta a szemével, azt kérdezte tőle:

— Gogo, drágám, megígéred nekem, hogy nem fogsz elfelejteni?

A gyermek, aki még túlkicsi volt ahhoz, hogy megértse a kérdést, nem tudta, mit feleljen. Apja könnyörögve unszolta:

— Ígérd meg nekem, drágám!... Ígérd meg!

György aztán, az anyja biztatására, így felelt:

— Megígérem neked, papa.

De a cár gondterhelt arca újra összerándult. Komoly, kétségkívül rejtett gondolat villant föl elméjében; mert arca melázóvá vált és nem beszélt tovább. Azután fiára mutatott és mintha tartózkodnék attól, hogy többet is mondjon, csak ezt mormogta:

— Ez itt igazi orosz... Ennek legalább csak orosz vér folyik az ereiben!

Mikor így teljesen kiöntötte lelkét, megparancsolta a kocsisnak, hogy a legrövidebb úton térjen vissza.

Ennek a nagy napnak, július 6—18-ikának estéjén házassági bizonylatot állíttatott ki, amelyet utólag a következő, sajátkezű aláírásával ellátott másolattal hitelesített:

.Másolat.

A másolat hitelül:

Sándor.

*Carszkoje-Szelo, 1880 július 17.**

Az ezernyolcszáznyolcvanadik év július hatodikán három órákor a carszkoje-szelói palota táborig kápolnájában, Ő Felsége, minden oroszok Cárja, Alexándr Nyikolájevics, méltóztatott második törvényes házasságot kötni Katyarina Mihajlovna Dolgorukij hercegnő udvarhölgygyel.

Mi alulírottak személyesen lévén a házasság tanúi, annak bizonylatául a fönti okmányt állítottuk ki s azt sajátkezű aláírásunkkal hitelesítjük. 1880 július 6.

Az eredetin a következő aláírások szerepelnek:

Alexándr Vladimirovics Adlerberg gróf, főhadsegéd.

Edvard Trofimovics Baranov gróf, főhadsegéd.

Alexándr Mihajlov Rylejev, főhadsegéd.

A házasság szentségét a Téli Palota nagytemplomának főpapja, Xenofon-Jakovlevics Nikolszkij szolgáltatta ki.

Egyidejűleg a cár az alábbi személyes és titkos ukázt írta alá:

Ukáz a Vezető Szenátusnak.

Második, törvényes házasságra lépven Katyarina Mihajlovna Dolgorukij hercegnővel, ezennel elrendeljük, hogy neki is megadassék a Jurievszkij hercegi családi

* Július 29. Gergely-naptár szerint.

név, a fenség címmel. Elrendeljük, hogy ugyanez a családi név illesse ugyanezzel a címmel a gyermekeinket: fiunkat, Györgyöt és leányainkat, Olgát és Katalint, valamint azokat is, akik még a jövőben szülehetnek; hasonlóképpen megadunk nekik minden jogot, amely a Birodalom Alaptörvényeinek 14-ik szakasza és a cári családi szabályzat 147-ik szakasza értelmében a törvényes gyermekeket megilleti.

Sándor.

*Carszkoje-Szelóban, 1880 július 6-ikán.**

Ezzel az ukázzal II. Sándor cár megadta a hiteles leszármazást és a törvényes állapotot szerelmi viszonyából eredő gyermekeinek. Azt is állíthatjuk, hogy azért hitelesítette születésüket, mert korlátlan hatalma fölébe emelte őt minden polgári törvényhatóságnak és minden tett és elhatározás, amely uralkodói akaratának folyománya volt, törvény erejével bírt.

1880 július 28-ikán Carszkoje-Szelóba rendelték Lorisz-Melikovot. S miután a diktátor letette az esküt a titoktartásra, II. Sándor cár bizalmasan közölte vele, milyen házasságot kötött és hozzátette:

— Tudom, hogy odaadó, hű emberem vagy. Azt akarom, hogy odaadásod ezután feleségemre és gyermekeimre is kiterjedjen. Te bárkinél jobban tudod, hogy életemet szüntelenül veszedelem fenyegeti; akár holnap is meggyilkolhatnak. Ha már nem leszek, ne hagyd el soha őket, akik drágák nekem. Számítok rád, Mihail Tarielovics.

Azután mindjárt a folyó ügyekre terelte a beszélgetést.

Három nappal később a trónörökös-nagyherceget, aki akkor érkezett haza az esztóniai Hapszalból, ahol a gyógyfürdőt használta, hívták ap-

* Ez a szakasz kimondja, hogy a gyermekek, akik a cári család valamelyik férfitagjától és olyan nőtől születnek, aki nem uralkodó család sarja, nem örökölhetik Oroszország trónját.

jához. A cár ugyanezt a bizalmas közlést tette fiának s ugyanazt az ajánlást fűzte hozzá.

A cárevics, aki nagyon jámbor, nagyon tisztá-életű, erkölcsben, vallásban egyaránt szigorú ember volt s aki szent kegyelettel csüngött anyja emlékéen, az atyai tekintély és az uralkodói hatalom iránt érzett tiszteletéből merített erőt, hogy engedelmesen hajoljon meg a nyilatkozat előtt, amely lelke mélyéig elszomorította és meggyötörte.

XII. FEJEZET.

Az akadályok, amelyekbe Lorisz-Melikov liberális programjának keresztülvitele ütközik; érzi, hogy a közvélemény kezd kételkedni benne. — Két ügyes intézkedés helyreállítja népszerűségét. — A titkos házasság, amelyről bizalmas közlést kapott, azt a nagyszerű eszmét sugalmazza neki, hogy bebizonyítsa a cárnak, hogy egy alkotmánylevél kibocsátása igazolhatná az orosz nép szemében morganatikus feleségének cárnői rangra való emelését. — Elkiséri II. Sándort Krimbe. — Jurievszkij hercegnő a livadiai palotában rendezkedik be s ott nyíltan részt vesz a cár életében. — A házastársak eszményi boldogsága. — Lorisz-Melikov előterjeszti a cárnak politikai terveit. — Különböző rendszerek. — II. Sándor nem mer nyilatkozni. — Látna, hogy a remélt reformok közül egyik sem valósul meg, a közvélemény ismét idegeskedni kezd: Lorisz-Melikov minden erejét megfeszíti, hogy időt nyerjen. — Mielőtt a cár elhagyná Livadiát, megteszi végrendeleti intézkedéseit Jurievszkij hercegnő javára; levél a cárevicshez. — Elutazás Livadiából; reggeli a Bajdar-kapuban. — Visszatérés Szentpétervárra; a morganatikus feleség bemutatása a cári családnak.

Azonban a politika sem vesztette el jogait. A lelkek továbbra is nagy izgalomban maradtak. Látna, hogy nem lesz semmi a várva várt reformokból, a liberális közvélemény kételkedni kezdett a bátor emberben, aki nemrég vállalta a birodalom legfelső igazgatását. A diktátor élénk tudatában volt ennek és leleményes szelleme két színpadias fogást sugalmazott neki, amely egyszerre visszaadta népszerűségét.

Először is meg merte tenni, hogy egy tollvonással eltörülte a cári kancellária hírhedt harmadik

ügyosztályát, a nagy Állami Inkvizíciót. I. Miklós cárr uralkodása óta olyan rémséges képeket idézett föl ez az intézmény, hogy társaságban nem is volt szabad megnevezni, az ujságok pedig körülírásokat használtak a megjelölésére. Azért, amikor egy ukáz bejelentette, hogy ez az átkozott intézmény, a zsarnokságnak és kémkedésnek ez az irtózatosszervezete nincs többé, egész Oroszországot örömujjongás fogta el. Az általános elragadtatás mámorában senki sem vette észre, hogy a Titkos Kancellária hatalmát és egész gépezetét egyszerűen áttolták a belügyminisztériumba, ott összpontosították ezután az összes rendőri erőket.

A második színházi fogás nem kevésbé szerencsés hatást ért el. Augusztus 18-ikán köztudomásúvá vált, hogy Lorisz-Melikov arra kérte a cárt, hogy vegye vissza tőle diktátori előjogait, amelyek fölöslegessékké váltak és redukálja azokat egy belügyminiszter mindennapi hatáskörére. A liberális lapok, vagyis a sajtó túlnyomó többsége élénk lelkesedéssel fogadta ezt a visszatérést a dolgok rendes menetéhez; nem takarékoskodtak a dicséretekkel a hazafiságot, a szerénységet, a nagylelkű önzetlenséget illetőleg, amit ez az önkéntes lemondás bizonyított. Néhány publicista mégis jelentősegteljesebb reformok előjátékát szerette volna látni ebben az irányváltoztatásban, «a törvényes kibontakozás» hajnalhasadását, amely kabalisztikus, szépítő kitétel alatt valamennyi olvasó az «alkotmány» szót sejtette.

De Lorisz-Melikovnak nem sikerült legyőznie a cárr ellenállását. Az ellenzéki mozgalom, amely mind jobban és jobban megerősödött a cárevics körül, nyugtalanította az uralkodót. A saját személyében könnyű lett volna más útra téríteni a trónörököszt, mert félénk természetű, tétovázó és

gyöngé lélek volt. Ezzel ellentétben a környezete olyan erőt jelentett, amellyel számolni kellett. Az Anicskov-palotabeli titkos összejövetelek számos férfit hoztak össze, akik meggyőződésük erejét, az ügyekben való jártasságukat, akaratuk szívósságát, a politikai cselekvés terén való helyes ösztönüket tekintve igen figyelemreméltó emberek voltak, névszerint Dimitrij Tolsztoj grófot, Voroncov grófot, Ignatyev tábornokot, Meszcserszkij herceget, végül főképp a pánszlávizmus ékesszóló vitakozóját, Katkovot és az abszolutizmus dühös bajnokát, az orthodoxia fanatikus teológusát, Pobjedonoszcevet. Lehetséges volt-e kivonni befolyásuk alól a jámbor cárevicset?

Lorisz-Melikov fölhasználta rá ékesszólásának és ügyességének minden rábeszélőerejét. Augusztus 25-én a cárnál találkozott a nagyherceggel és hosszasan kifejtette neki eszméit.

Másnap ismét összejött vele négyszemközt, amit arra használt föl, hogy még sürgetőbben lépjen föl; s még hozzá olyan behízelt s olyan meggyőző szavakat használt, hogy este azt írhatta S... kisasszonynak: «Amennyire a látszathól meg tudom ítélni a helyzetet, a kijelentések, amelyeket ma a trónörökös előtt tettem, nem gyakoroltak rá rossz benyomást. Hála legyen az Istennek!»

De e négyszemközt folytatott megbeszélés során a leleményes miniszter nem tárta föl tervét egész mélységében. Sőt talán még ura előtt sem leplezte le teljesen.

A titkos házasság, amelynek egyik bizalmas beavatottja volt, tényleg új, igen merész eszközt juttatott kezébe nagy politikai terveinek valóraváltására. Be kellett bizonyítania a cárnak, hogy egy alkotmánylevél kibocsátása megokolhatná és igazolhatná az orosz nép szemében morganatikus feleségének cárnői rangra való emelését.

A nyár körülményei igen kedvező alkalommal kínálkoztak neki, hogy ebbe a bizonyításba belefogjon: parancsot kapott, hogy kísérje el a cárt Livadiába.

*

II. Sándor augusztus 29-én utazott el Jurievskij hercegnővel és két idősebb gyermekével.

Ez volt az első alkalom, hogy a hercegnő a cár vonatára szállt. Ámultak és bámultak is rajta a kíséret tagjai, a hadsegédek, a szertartásmesterek, a titkárok és a kamarások, mikor látták, milyen megtiszteltetés jut ki a hercegnőnek, mert az okát senki sem sejtette.

És az elképedés még erősebb volt Livadiában, mikor látták, hogy a hercegnő nem Bujuk-Szeráljban száll ki és vesz lakást, hanem a palotába költözik be. Már lakott itt egyszer titokban az előző ősszel, Mária cárnénak Cannesba való elutazása után. De most egészen nyilvánosan itt lakott.

S ettől kezdve nem is vált meg a cártól; résztvett az étkezéseiben, együtt tette vele a sétákat kocsin vagy lovon, hosszú órákat töltöttek együtt a verandákon, elnézve, hogy játszanak a gyermekek, bámulva a gyönyörű tájat, érezve, hogy vidul a lelkük a tengeri szél üde fuvalmától, sokáig elábrándozva este a csillagos ég alatt s így élvezve azt a teljes és állandó boldogságot, amelyet még soha nem ismertek.

A szerelmes és családias meghittségnek ebben a nyugalmas légkörében folytatta Loris-Melikov a cárral, éspedig csaknem mindig a hercegnő előtt, nagy terveinek vizsgálatát.

II. Sándor uralkodása folyamán már többször forgatta elméjében annak célszerűségét és lehetőségét, hogy a birodalom intézményei közé a népképviselőt bevezeti. A jobbágyság eltörlése után

megengedte a nemesi gyülekezeteknek, hogy jogukat érezhető módon kiterjesszék. 1864-ben létesítette a tartományi tanácsokat, a Zemsztvókat, amelyek a híres *Zemszkyje Soboryt*, a tizenhatodik és tizenhetedik századbéli Moszkovia rendi gyűléseit idézték föl az orosz képzeletben. A probléma, amely a jelen pillanatban fölmerült, mérhetetlenül jelentékenyebb volt. A politika felső régióiban, a cári épület csúcsán nem volt más gyülekezet, csak a Vezető Szenátus és a Birodalmi tanács. A Vezető Szenátus pedig nem volt más, mint igazságszolgáltató, fegyelmi és lajstromozási főítélőszék. Ami pedig a kizárólag nagyhercegekből, tábornokokból és magasrangú tisztviselőkől álló Birodalmi tanácsot illeti, ha elsőrendű földadatai közé tartozott is a törvények megfogalmazása, statutumai nem biztosítottak számára semmiféle függetlenséget, semmi kezdeményezési jogot és a legkisebb döntési hatalmat sem; nem volt ez egyéb, mint túlon túl engedelmes segítőszerve az autokrata cárnak, a legfelsőbb törvényhozónak és azok a vélemények, amelyeket kimondott, egyáltalában nem kötötték az uralkodót, aki tetszése szerint járult hozzájuk, vagy változtatott rajtuk. Ezeknek az alapelveknek s a cárizmus egész szervezetének átalakításáról volt tehát most szó.

Több rendszer is kínálkozott Lorisz-Melikov számára. Lehetett volna például a Birodalmi tanácsnak bizonyos függetlenséget biztosítani a törvények megszerkesztésében és az állami pénzügyek ellenőrzésében; ezen az alapon ki lehetett volna szélesíteni a tanács tagjainak kiválasztását, meghíva oda az ország néhány képviselőjét, akiket a cár jelölt volna ki a tartományi gyűlések kebeléből. Lehetett volna létesíteni az összes töredékekből egy egységes tanácsadó Dumát, természetesen igen korlátozott jogokkal, szigorú rend-

szabályoknak alávetve. Ennek a Dumának a tagjait a Zemsztvókból, vagy a nagy társadalmi kategóriákból, mondjuk a nemességből, papságból, földbirtokosokból, kereskedőkből, egyetemekből, muzsikokból, stb. alakult gyülekezetek választották volna. Végül határozottabban is lehetett volna közeledni a modern állam fogalmához s lehetett volna valami félénk kísérletet tenni a parlamentarizmusra, — arra a kormányformára, amelyet Pobjedonoszcsev, a szent szinódus főgondnoka úgy állított be a trónörökös-nagyherceg előtt, mint a sátán találmányát.

II. Sándor húzódozott tőle, hogy a különböző rendszerek között válasszon. Gondolkozni akart még a dolgon, azért elhalasztotta döntését egészen a fővárosba való visszatéréséig. Akkor majd ki nevez egy bizottságot a cárevics elnökletével, amelyet aztán gyakorlati döntéseket fog elébe terjeszteni.

De ha a cár halogatta is, hogy nyilatkozzék a liberális újítások terjedelmét és formáját illetőleg, amit mint alapelvet különben elfogadott, azt mindjárt észrevette, milyen hasznosak lesznek számára ezek a reformok, hogy megindokolja és törvényes színben tüntesse föl népe szemében morangatikus feleségének cárnői rangra való emelését.

Egy napon, livadiai megbeszéléseik alkalmával Lorisz-Melikov azt mondta neki:

— Nagy boldogság lesz Oroszország számára, ha, mint valaha, ismét orosz cárnéja lesz.

És emlékeztette rá a cárt, hogy az első Romanovok egyike, Mihail Feodorovics, a kiváló cár, Dolgorukij-lányt vett nőül.

Más alkalommal a cár együtt dolgozott miniszterével a verandán. A kis György, aki ott ugrándozott körülöttük, végül fölkapaszkodott apja térdére. Miután néhány percig engedett a fiucska szc-

szélyének, Alexándr Nyikolájevics e szavakkal búcsuzott tőle:

— Most pedig menj, kicsikém, eredj... Hagyj bennünket dolgozni.

Miközben a gyermek távozott, Lorisz-Melikov követte éles tekintetével és mélyen elgondolkozott. Majd a cárhoz fordulva, így szólt:

— Ha majd az oroszok megismerik Felségednek ezt a fiát, mind azt fogják mondani: «Ez a mieink közül való!»

A cár hosszan elgondolkozott ezeken a szavakon, amelyek mintha csak legrejtettebb gondolatai egyikét találták volna ki.

Szeptember 15-én Lorisz-Melikov lovassági tábornok, főhadsegéd, belügyminiszter az uralkodói kegynek fényes tanujelében részesült. A cár a Szent András-rend nagy szalagjával tüntette ki, valamennyi közt a legfényesebb rendjellel, a legmagasabb dísszel, amit orosz államférfiu becsvágya elérhetett.

*

Mindarról, ami Livadiában történt és készülőben volt, a közvélemény semmit sem tudott. Idegeskedni is kezdett hát, látva, hogy a várva várt reformok közül egyetlenegy sem válik valóra. Minden reggel azt hitte, hogy valami megnyugtató kijelentést talál a birodalom hivatalos közlönyében, a bűvös ígét, az ismeretlen gyógyszert, amelyet egész Oroszország sóvárgott. És minden reggel ugyanaz a csalódás várta.

A liberális párt vezető köreiből nemcsak lehangoltság uralkodott. Itt dühöngeni kezdtek Lorisz-Melikov ellen; keserű szemrehányásokkal illették, hogy csalóka ígéreteket engedett neve alatt terjeszteni, azzal vádolták, hogy tűrhetetlen kétszínűséggel tartotta fenn népszerűségét; még a

becsapás szót is el-elejtették, sőt annyira mentek, hogy azt is mondogatták:

— Ez a ravasz örmény mindnyájunkat az orunknál fogva vezetett!

A tábornok, akit ezek a vádak indulatba hoztak, elhatározta, hogy keményen szembenéz velük. Összehívta dolgozósobájába az összes nagy lapok szerkesztőit és lelkes hangon kijelentette nekik, hogy jobban el van rá szánva, mint valaha, «hogy egy úton haladjon a liberális sajtóval», de mintha őket hívta volna tanukul, kifejtette előttük föladatainak roppant nehézségeit, arra kérte tehát őket, hogy legyenek türelemmel, főképp pedig, «hogy meddő dolgokkal ne izgassák a közvéleményt, csalóka illuziókat táplálva előtte». Politikai programjának vázolásával fejezte be aztán beszédét. Először megkönnyíti a zemsztvók cselekvőképességét, megad nekik minden szükséges hatalmat a helyi ügyek igazságos elintézésére és az ország gazdasági helyzetének javítására. Azután megreformálja a rendőrséget, hogy «lehetetlenné tegye a jövőben azokat a törvénytelenégeket, amelyek a multban előfordulhattak». Végül roppant széleskörű szenatoriális ankétet rendez, «abból a célból, hogy pontosan megismerje a népesség kívánalmait és összhangba hozza a régi szabályokat az új szükségletekkel». Ennek a programnak a végrehajtása legalább is *öt vagy hat évet* igénybe vesz. Ebben a pillanatban «szó sem lehet róla, hogy a nemzethez forduljanak akár az európai népképviselői országgyűlés formájában, akár a hajdani *Zemszkyjé Szoborij* összehívásával». Mindaz, amit erre vonatkozólag néhány hónapon át közöltek, nem egyéb üres «agyrémnél és fantáziánál».

A gyülekezet elképedéssel fogadta ezeket a határozott kijelentéseket. Ezután már nem lehetett

azzal vádolni Lorisz-Melikov tábornokot, hogy kétszínű kijelentésekbe burkolózik! Rövid eszmecsere után egész lesujtva távoztak a lapok szerkesztői. De azért megdöbbenésükbe bizonyos fokú büszkeség is vegyült, mert ez volt az első alkalom, hogy a mindenható cár egyik minisztere ennyire leereszkedett és ilyen bizalmas közlésekkel tisztelte meg az ujságírókat.

Egyik napról a másikra meg is változott az ujságok hangja. Egynémelyik védekezett és azt hangoztatta, hogy soha nem egyengette az útját «agyrémeknek és üres képzelgésnek». De valamennyinél ugyanaz a lehangoltság és keserű bele-törődés hangja volt érezhető.

*

Krimi nyaralásának nyugalmas csendjében azért a cár szüntelenül gondolt arra, mit tartogathatnak számára a legközelebbi idők.

Bátorsága és fatalizmusa nem gátolta meg abban, hogy gyakran eszébe ne jusson, mennyire fenyegetett az élete. Micsoda új merényleteket tervezhettek ellene a nihilisták? Amilyen elszánt erővel hajszolják, nem sikerül-e majd egyszer lesujtaniok? Hányszor fogja még Isten megoltalmazni.

Ezeknek a benyomásoknak hatása alatt biztosítani akarta a jövőre feleségének és gyermekeinek anyagi sorsát, mivel személyes vagyonuk nem volt. Szeptember 23-ikán tehát az alábbi végrendeletet szerkesztette:

A járadékkötvények, amelyeknek kimutatása mellékelve van és amelyeket a cári udvar minisztere, nevemben járván el, 1880 szeptember 5-ikén az Állami Bankban letétbe helyezett s melyeknek összege hárommillióháromszázkétezerkilencszázhetven (3,302.970) rubelre rug, feleségem, Katya-

rina Mihajlovna Jurievszkij hercegnő Öfensége, született Dolgorukij hercegnő és gyermekeink tulajdonát képezik.

Kizárólag csak nekik adom meg a jogot, hogy ezzel a tőkével életemben és halálom után rendelkezzenek.

Sándor.

Livadia, 1880 szeptember 11.

Néhány nappal később a rendőrség rátette a kezét egy csomó kiáltványra, amelyeket a forradalmi párt végrehajtóbizottsága osztatott szét a diákok és a munkások között. Ebben felsorolták mindazokat a «testvéreket», akiket a legutóbbi hónapok folyamán ítélték halálra és végeztek ki; a vértanúság pálmáját nyújtották át neki s bejelentették közeli és rettenetes megbosszulásukat.

A cárevics és a carevna éppen akkor érkeztek Livadiába, hogy néhány hétig ott időzzenek. A cár jól tudta, hogy nem fordul hiába fiának gyöngédségéhez és lelkiismeretéhez, nem habozott tehát, hogy ünnepélyesen oltalmába ajánlja feleségét és gyermekeit, közeli halála esetére. Alexándr Alexándrovics megesküdött, hogy mindig oltalmazni fogja őket.

Erre a cár a következő levelet fűzte végrendeletéhez, a trónörökös nagyhercegnek címezve:

*Livadia, 1880 november 9.**

Kedves Szasa,

Halálom esetére rádbírom feleségemet és gyermekeimet.

A barátság, amelyet velük szemben szakadatlanul tanusítottál az első naptól fogva, mikor megismerted őket s amely igaz örömünkre szol-

* November 21. Gergely-naptár szerint,

gált, biztosíték számomra, hogy nem fogod őket elhagyni és hogy oltalmazójuk és tanácsadójuk leszel.

Feleségem semmit sem örökölt családjától. Tehát mindazt, ami ma birtokában van, ingó és ingatlan javakban, ő maga szerezte, szüleinek semmi joguk sincs hozzá s ő tetszése szerint rendelkezhet velök. Józan megfontolásból rám hagyományozta egész vagyonát és kölcsönös megállapodás volt közöttünk, hogy ha elég szerencsétlen volnék és túlélném őt, mindezeket a javakat egyenlően osztanám el gyermekeink között, hogy nagykorúságuk idején vagy leányainknak férjhezmenetelük alkalmával átadjam.

Addig is, míg házasságunkat hivatalosan kihirdetik, a tőke, amelyet az Állami Bankban letétbe helyeztem, feleségemet illeti a bizonylat szerint, amelyet neki átadtam.

Ez végső akaratom; bizonyos vagyok benne, hogy lelkiismeretesen végre fogod hajtani. Isten áldjon meg érte!

Ne felejts el és imádkozzál annak a lelkéért, aki téged olyan gyöngéden szeretett.

Pa.

Miután lelke így a leggyötrőbb gond terheitől megszabadult, bejelentette, hogy december 1-én elhagyja Livadiát.

Környezete rémülettel hallotta, hogy elutazik, mert néhány nappal azelőtt a rendőrség fölfedezett egy aknát, amelyet a terroristáknak sikerült a vasuti sín alatt elhelyezniök a lozovájai pályaudvaron, Kharkov közelében.

A krimi parton átutaztában, miközben a szabastopoli vasútállomásra igyekezett, a cár megállt a Bajdar-Kapuban. A hely fekvése messze vidéken hires. A kilencszáz méter magas sziklák

közt vivő szoros bejáratánál álló postaépület vendéglője csodálatos táj fölött uralkodik, mely a Fekete-tenger ezüstös habjai és a Jayala-hegység kék lejtői közt bontakozik ki. Az ég tiszta kék volt s a levegő meleg; ez a késő őszi nap valami természetfölötti tavasz tündéri édességével ragyogott.

II. Sándor a látványtól megigézve, asztalt terített a nyitott terraszon. Csupa kedves, hűséges lény volt körülte, felesége, gyermekei. S.... kisasszony, Adlerberg gróf. Egyetlen lakáj szolgált fel nekik. Szükség esetén a vendégek magukat szolgálták ki. Jó étvággal ettek, mulattak a legjelentéktlenebb esetekben is, vidámság sugárzott minden arcon.

A cári vonat december 3-ikán érkezett meg Szentpétervárra. Egy félórával előbb megállt a kolpinói állomáson, ahová a cárevics, a cárevna s az összes nagyhercegek és nagyhercegnők kijöttek az uralkodó üdvözlésére.

II. Sándor azért kérte ide őket, hogy a legegyszerűbb körülmények közt mutassa be nekik feleségét, amelyek fölmentették a hivatalos formások alól. A szertartások rangsora szerint mindnyájan megelőzték a hercegnőt, aki csak morganatikus felesége volt.

A Nikoláj-pályaudvaron tehát nem volt hivatalos fogadtatás. A cár a vonatról egyenesen átszállt a kocsijába, ahová beültette maga mellé Jurievskij hercegnőt is.

A Téli Palotában meglepetés várta a hercegnőt. A cár tágas és pompázatos lakosztályt rendeztetett be számára a három szerény szoba helyett, amelyben azelőtt lakott.

XIII. FEJEZET.

A cár elszánja magát, hogy a népképviselési rendszer felé fejleszti a cárizmust. — Egy titkos bizottság, amelyben a cárevics elnököl és Constantin nagyherceg is helyet foglal, állapítja meg a reform gyakorlati módozatait. — Megvizsgálják a Jurievszkij hercegnő megkoronáztatására teendő intézkedéseket. — A cár lemondásról ábrándozik. — Különös hírek keringnek a közönség körében a készülő eseményekre vonatkozólag; lázas izgalom a lelkekben. — A nihilisták részesek az általános kavargásban. — Előjelek a merényletre; a «rettenetes» Zseljabov és Szophija Perovszkaja. — 1881 március 12-ike. A cár, a cári család és Jurievszkij hercegnő áldozása. — Zseljabov bebörtönzése. — A rendőrség által beszerzett nyugtalanító értesülések; Loris-Melikov tábornok azt tanácsolja a cárnak, hogy ne menjen ki másnap a testőrség vasárnapi díszszemléjére. — II. Sándor föntartja elhatározását, hogy jelen lesz a szemlén. — Azután aláírja a kiáltványt, amely bejelenti az orosz népnek egy képviselési szerv bevezetését a birodalmi tanácsba és elrendeli, hogy a manifestumot harmadnap tegyék közzé. — Jurievszkij hercegnő öröme. — Loris-Melikov és S.... kisasszony találkozása. — A három aláíró okmány. — Este a családi körben. — A cár kitart amellett, hogy másnap ott akar lenni a gárda díszszemléjén.

Az 1881. év szerencsés előjelek közt kezdődött Loris-Melikov tábornok számára. Türelmes erőfeszítései, hajlékony és leleményes kitartása meghozni készültek végre gyümölcsüket. Újabb halogatások után II. Sándor cár ráadta a fejét, hogy a cári monarchia gépezetébe beilleszt egy népképviselési szervet. Mi több — és ez az eredmény nem kisebb becsületére szolgált a miniszter ügyes-

ségének —, a cárevics is kijelentette, hogy lelkiismeretes és józan megfontolás alapján teljesen egyetért atyja szándékaival. Azért is mondhatta Lorisz-Melikov, egy hosszú látogatásról visszatérve a *Dvorecből*, a Nevsky-Prospektről Katyarina Mihajlovánának: «Ezentúl a trónörökös nagyherceg mindenben jóbarátunk. Egyidejűleg az Anicskov-palota bizalmas összejövetelein méltatlankodva, megdöbbenve egyre csak ezt hajtogatták: «Oroszország elveszett, a feneketlen szakadék megnyílik. A trónörökös beleesett az örmény szélhámós csapdájába.»

Tulajdonképen a reform a legszerényebbek közé tartozott; egyszerűen kiszélesítette a zemsztvók jogait azzal, hogy ezentúl megbízottakat küldhetnek a Birodalmi tanácsba, hogy résztvegyenek a törvények kidolgozásában. De még így kiegészítve is csak a tanácsadói szerepre maradt korlátozva a *Goszudarsztvjénny*i Szovjet.

Akármilyen szűkreszabottnak és félénknek tűnt is fel az újítás, azért nem kevésbé figyelemre méltó volt. Utat tört Oroszország ősi intézményeibe a szabad uralkodói rendszerek és a demokratikus állapotok sarkalatos alapelveinek, a nemzeti képviseletnek. Az orosz nép először fog közreműködni a törvényhozói hatalom gyakorlásában. Igaz, az új Birodalmi tanács nemigen dicselkedhet azzal, hogy Parlament; de legalább a csirája, mintegy előfutárja lesz annak. E tekintetben a cár egyáltalán nem ringatta magát illúziókban; érezte, hogy ha egyszer rálépett erre az útra, itt nem tud többé megállni. Mikor Constantin nagyherceg és Lorisz-Melikov túlságos áradozón dicsérték előtte a reform előnyeit, nem mulasztotta el eszükbe juttatni, hogy XVI. Lajos szerencsétlensége azon a napon kezdődött, amelyen összehívta a notable-ok gyűlését. De azért

mégis kinevezett egy titkos bizottságot, amely a cárevics elnöklésével tanulmányozza a reform gyakorlati módozatait s megállapítja annak hivataltos tartalmát.

Párhuzamosan egy másik kérdést is tanulmányozott a cár, amely sokkal jobban a szívéhez nőtt: Jurievszkij hercegnőnek cárnői rangra való emelését.

Annál nagyobb jelentőséget tulajdonított a dolognak, mert most már nem titkolta házasságát és Katyarina Mihajlovna nyíltan résztvett az udvar és a cári család életében. De nem lévén csak morganatikus feleség, minden nagyherceg és nagyhercegnő megelőzte. Így a vasárnapi családi ebédeken nem ült szemben a cárral, hanem az asztal vége felé foglalt helyet, az oldenburgi herceg és leuchtenbergi herceg közt. II. Sándornak sürgős volt, hogy megkímélje feleségét ettől a rendkívül bántó bánásmódtól.

Jogilag a hercegnő megkoronázása nem idézett föl semmi nehézséget, annyiba került az egész, hogy a cár odairja nevét egy ukáz alá. Gyakorlatilag azonban eléggé kényes kérdések merültek föl. Eddig a cárnék megkoronázása mindig egybeesett férjük fölkenésével. Csak egyetlen kivétel volt: livoniai Kataliné, akit nagy Péter 1711-ben vett nőül, mikor Eudoxia cárnét elűzte. De ebben az időben a szertartásoknak nem volt még meg az a bőséges aprólékosságuk és ünnepélyességük, amire csak később tettek szert, II. Katalin és I. Pál idejében. Újabb intézkedésekről kellett tehát gondoskodni, törölni bizonyos ritusokat s néhány újat betoldani s mindezt olyan anyagnál, amelynek az egyházi liturgia, a monarchikus alapelvek, a történelem, a hagyomány, az udvari etikett a leghonyolultabb szabályzatot adták. Ivan Galiczin herceget bízták meg, hogy vizsgálja át

alaposan a moszkvai levéltárakat a kérdés megvilágítása céljából.

Fölmerült azonkívül egy előzetes eljárás szükségessége is. Katyarina Mihajlovna társadalmi állását, vagyis törvényes hitvesi mivoltát, családi nevének, a Jurievszkij hercegi névnek és Fenség címének jogosságát is annak rendje-módja szerint igazolni kellett. A cár átadta hát Nabokov igazságügyminiszternek a személyes ukázt, amelyet június 18-ikán, házassága napján írt alá és meghagyta neki, hogy titkosan iktattassa be a vezető szenátus heraldikai kamarájával.

De II. Sándor elméjében mindezek a nagy dolgok egy uralkodó gondolatban csúcsosodtak ki, amelyet nem árult el senkinek, kivéve természetesen Katyarina Mihajlovnat. Ha majd kihirdette politikai reformját és megkoronáztatta feleségét, ha így majd leróttá minden kötelezettségét népevel és szíve választottjával szemben, nem fogja tovább hordani a legfőbb hatalom összemorzsoló terhét. Hat hónap múlva, egy év múlva, vagy esetleg még később lemond a trónról a cárevics javára, azután elhagyja Oroszországot feleségével és gyermekeivel. Ettől fogva, miután lemondott a hatalom és a méltóság minden presztizséről, beérve azzal, hogy nem más, csak egyszerű ember, nem tulajdonítva többé értéket csak a meghitt vonzalmak édességének, Franciaországba költözik, Pau-ba vagy Nice-be, hogy békésen élje le ott azt a néhány évet, amellyel Isten még megajándékozza. Egy-egy pillanatra a sugárzó boldogságnak ez a képe úgy ragyogott fel lelki szemei előtt, mint valami paradicsomi látomás.

*

De minden óvatosság ellenére, amellyel a készőlő eseményeket a legáthatolhatatlanabb titok

fátylába burkolni próbálták, a közönség mégis megsejtett róla egyetmást.

A fővárosban különös mende-mondák keringtek. Minden bizonyíték és minden alap nélkül azt erősítették, hogy március 2-ikán, a jobbagyság eltörlésének évfordulóján II. Sándor alkotmánylevelet ad ki, amely eltörölve az önkényuralmat, mintegy új szövetségi szerződést hoz létre az orosz nép és a Romanov-dinasztia között. Ezek a kósza hírek éppen olyan félelmet és haragot idéztek elő egyeseknél, mint amilyen reményeket és örömujjongást ébresztettek másokban. De március 2-ikának szimbolikus jelentőségű napja semmit sem hozott. Erre a lelkek lázas izgatottsága még magasabb fokra hágott. És hogy a bizonytalan várakozás gyötrelmétől szabaduljanak, azt képzeltek be, hogy az alkotmánylevelet a nagyböjt végén, április 24-ikén, Husvét vasárnapján, a Föltámadás szent ünnepén hirdetik ki.

A nihilisták is kivették a részüket ebből az általános izgalomból. Nem mintha az alkotmány megadásának legkisebb értéke is lett volna a szemükben. Amire ők törekedtek, nem a cárizmus megújrodása, hanem megdöntése volt, ők nem a társadalmi rend megjavítására, hanem megsemmisítésére törekedtek. De ösztönösen alkalmasnak találták rá a pillanatot, hogy valami feltűnést keltő cselekedettel lépjenek a színre.

Február végén a rendőrség megállapította, hogy a forradalmi mélységekben kiújul a tevékenység. 7-ikétől 11-ikéig sikerült rátennie a kezét néhány legveszedelmesebb hírben álló anarchistára; így aztán megtudta, hogy a «Népakarat» a *Narodnaja Volja* végrehajtóbizottsága egész sorát szervezte meg a merényleteknek, amelyek rémség dolgában az előzőket is felülmúlják; a csapások olyan erősek lesznek és olyan sűrűn fognak megismétlődni,

hogy ezúttal az egész kormányzatot fölrobbantják. A hadjárat fővezérét Zseljabovnak hívták; huszonkilencéves volt, tökéletes típusa az anarchistának. Hívei maguk is féltek kíméletlen fanatizmusától, kérlelhetetlen és hideg akarata, gyűlöletének és vakmerőségének rendkívüli hatalma miatt; maguk közt csak «a rettenetes Zseljabov»-nak hívták. Egy fiatal leány, Szophija Perovszkaja, a szeretője, megosztotta kalandos és hajszolt életét. Ez a fiatal leány nemesi családból származott, szép volt, lángoló és sötét, mint egy Eumenida. Olyan energia sugárzott ebből a lenyűgöző teremtésből, hogy a kedvese, akit minden rugalmassága ellenére megtört olykor a fáradtság, nem egyszer sírt, a térdét átkarolva kétségbeesésében, mert nem engedett neki pillanatnyi megállást vagy pihenést. S beszéltek arról is, hogy nem egy elvtársát hajszolta öngyilkosságba, hogy megbüntesse pillanatnyi csüggedéséért. E körül a két protagonista körül csoportosult a «harcoló kohorsz», vagy tizenöt rettenthetetlen önkéntes, akik megvetették az elméleti propaganda munkáját és kizárólag a «gyakorlati terrorizmusnak» szentelték magukat, vagyis pokolgépek készítésének és merényletek végrehajtásának. Grinievszkij mérnök, Ryszakov diák, Kibalsics vegyész és egy zsidóleány, Zsesszi Helfmann, úgylátszik, igen jelentős szerepet játszottak ebben a csoportban. A rendőrség nyomukban volt.

*

Március 12-ikén, szombaton, amely a nagybőjt kezdetét megelőzte, a cár a cárok szokása szerint megáldozott a Téli Palota kis kápolnájában. Jurievszkij hercegnő és gyermekei, a cárevics és a cárevna, Wladimir nagyherceg és felesége, Constantin nagyherceg és felesége követték példáját.

A cári család tagjai az uralkodótól jobbra helyezkedtek el, Jurievszkij hercegnő és gyermekei balra. Miután a cár legfelsőbb kiváltságának erejénél fogva saját kezével vette el az oltárról Krisztus isteni testét és véré, a császári Fenségek egyenkint járultak a szertartást végző pap elé, hogy az ő kezéből vegyék az oltári szentséget, csak Vladimir nagyherceg felesége húzódott félre, mert ő még nem tette le a lutheránus hitet. II. Sándor azután ismét az ikonosztázion elé lépett, hogy egészen közel legyen, míg felesége és gyermekei megáldoznak. Sőt két kisleányát még a karjába is vette, hogy fölemelje őket a kehely széléig.

Mise végeztével a cár reggelizni ment a hercegnővel. Mikor az asztaltól fölkel, sürgős levelet adtak át neki a belügyminisztertől, aki nagyjelentőségű hírt közölt vele, Zseljabov elfogatását.

Nem sokkal azután Lorisz-Melikov maga jött elmondani részletesen, hogyan sikerült a rendőrségnek hatalmába keríteni a rettenetes anarchistát és hozzátette, hogy az első jelek, amelyeket a vizsgálat összegyűjtött, valami sötét dráma előkészítésére, valami fenyegető merényletre engednek következtetni; azt tanácsolta hát urának, hogy ne menjen el másnap, mint szokta, a gárda vasárnapi díszszemléjére, a *rjazvod* festői szertartására. II. Sándort nagyon meglepte ez a tanács: — «És ugyan mért ne mennék a *rjazvodra*?»

A miniszter, aki nem tudta nyugtalanságát semmi kézzelfogható ténnyel igazolni, azt hitte, nem kötelessége tovább unszolni a cárt.

Különben is a cár igen türelmetlenül várta, amint látszott, hogy egy másik ügyet tárgyalhasson, amelynek csomóját ott látta látogatójának hóna alatt. Mindjárt kezébe is vette az egyik ügy-

darabot és figyelmesen végigolvasva, aláírta. Ez volt az a kiáltvány, amely tudtára adta az orosz népnek egy képviseleti szerv bevezetését a birodalmi tanácsba; ez volt az első végzés, amely a cári önkényuralom mindenhatóságát korlátozta. Mindenki számára új korszak hajnalhasadását jelentette ez.

II. Sándor azután gyorsan még két vagy három aláírást adott miniszterének, azután elbúcsúzott Lorisz-Melikovtól.

Tüstént fölment Jurievszkij hercegnőhöz:

— Megtörtént — kiáltott fel a megkönnyebülés sóhajával. — Aláírtam azt a papirost. Hétfőn reggel teszik közzé az ujságokban; azt hiszem, jó benyomást tesz majd. Legalább az oroszok látni fogják, hogy megadtam nekik mindent, amit adhattam és tudni fogják, hogy a te kedvéért tettem.

A hercegnő így felelt rá:

— Nagyon boldog vagyok.

És hosszú csókot váltottak.

Csaknem ugyanebben a pillanatban találkozott S... kisasszony, aki éppen akkor lépett be az előcsarnokba, Lorisz-Melikovval, aki sugárzó arcú ment lefelé a lépcsőn. A miniszter félrevonta S... kisasszonyt.

— Gratuláljunk egymásnak, drága Varvara Ignatyevna!... Nagy nap ez a mai Oroszország történetében.

Mivel S... kisasszony kezdettől fogva be volt avatva az egész ügybe és mivel mindig éppen annyi ésszel, mint bátorsággal támogatta a minisztert a cárnál, ez most kinyitotta előtte az értékes dossiért. A döntő okmány alján tisztán elolvasta S... kisasszony a három aláírást:

Sándor.

Sándor, cárevics.

Constantin, főtengernagy.

Mikor a miniszter elvált S... kisasszonytól, azt mondta neki:

— Tüstént viszem a kiáltványt a nyomdába, hogy holnapután közölhető legyen.

Este a cár feleségénél vacsorázott. Kilenc órára odahívatta S... kisasszonyt, mert nem akart egy ilyen jelentőségteljes napot nélküle befejezni. Mikor S... kisasszony megérkezett, azt indítványozta, játsszanak egy partí *jeralast*. De mielőtt kártyázni kezdtek volna, S... kisasszony azt mondta az uralkodónak, hogy Lorisz-Melikov elbeszélte neki Zseljabov letartóztatását, s hogy valami szörnyű gonosztettől tart a nihilisták részéről. Hódolatteljes odaadásának egész energiájával könyörgött a cárnak, hogy ne menjen másnap a *rjazvodra*; Jurievskij hercegnő támogatta kérését, eszébe juttatva, mit mondott ő egész önkéntelenül néhány órával korábban. II. Sándor gondtalanul, könnyed vidámsággal felelt:

— Ugyan, mért ne mennék a *rjazvodra*?... Mégsem élhetek, mint valami rab a palotámban. Azután másra terelte a beszédet és osztani kezdett.

XIV. FEJEZET.

Március 13-ikának végzetes napja. — A cár búcsuja Jurievskij hercegnőtől, mielőtt a gárda díszszemléjére indult. — A rjazvod hagyományos szertartása. — Visszatérés a Katalin-csatorna rakpartján. — A merénylet. Az első bomba. «Nem lesz még túlkorai hálát adni Istennek?» — A második bomba, II. Sándort haldokolva szállítják a Téli Palotába. — Rövid haláltusa, Jurievskij hercegnő a halottas ágyánál. — Az új cár szintén kiadja a rendelkezést Lorisz-Melikov tábornoknak, hogy hirdesse ki a manifestumot, amelyet atyja előző este aláírt. — Ellenkező rendelkezés az éj folyamán. Az abszolutista klikk haragja. Pobjedonoszcevnek, a szent színódus főgondnokának átkai. — A ravatalon. Jurievskij hercegnő imába merülve: szerelmének utolsó gesztusa. — A reakciós párt diadala: «a moszkovita cárok misztikus eszménye». — A kárhozatos út.

Másnap, március 13-ikán, vasárnap, miután misét hallgatott és még egy darabig dolgozott belügyminiszterével s valami kis reggelit vett magához, a cár még elbúcsuzott feleségétől, mielőtt a gárda díszszemléjére indult volna. Egyik leánykáját térdére ültetve, kifejtette a hercegnő előtt napi programját. Egy félóra mulva a Mihálykaszárnya lovardájában lesz, hogy résztvegyen a rjazvod-on. Azután teázni fog rokonánál, Katyarina nagyhercegnőnél, aki a közelben lakik. Háromnegyed három tájban pedig majd hazajön.

— Akkor — folytatta —, ha kedved tartja, ki-mehetünk egyet sétálni a nyári kertbe.

A hercegnő megnyugodott. Abban állapotok

meg, hogy háromnegyed háromkor sétára öltözve fogja várni, fején kalappal.

II. Sándor tizenkét óra negyvenöt perckor hagyta el a Téli Palotát egy csukott hintóban, amelyet hat tereki kozák vett körül; egy hetedik kozák a bakon ült, a kocsistól balra. Három rendőrtiszt, köztük Dvorzsickij ezredes, két szánon követte a cárt.

Sérthetetlen hagyomány szerint, amely I. Pálig nyúlt vissza, a cár minden vasárnap résztvett a lovastestőrség díszszemléjén. Ennek a cerimóniának szokásos színtere az a hatalmas lovarda volt, amellyel a szentpétervári helyőrség büszkélkedett s amelyben egyszerre több svadron lovasság is kényelmesen fölfejlődhetett. A nagyhercegeknek és főhadsegédeknek fényes kísérete vette körül a cárt. Azok a nagykövetek, akiknek katonai rangjuk volt, szintén hivatalosak voltak ide. Von Schweinitz tábornok, német nagykövet, Kálnoky gróf, osztrák-magyar nagykövet és Chanzy tábornok, Franciaország nagykövete jelen volt ezen a napon.

Midőn a csapatok elvonultak az uralkodó előtt, minden jelenlevő számára volt egy mosolya, vagy egy barátságos szava. Már régóta nem látták az arcát ilyen nyugodtnak és derűsnek.

Azután a szomszédos palotába ment kedvelt unokanővééréhez, Katalin nagyhercegnőhöz, ahol egy csésze teát ivott.

Negyed háromkor kocsiba ült és meghagyta, hogy hajtsanak gyorsan haza a Téli Palotába.

Mint jövet, most is hat kozák lovagolt a hintó körül, a hetedik a bakon ült és a három rendőrtiszt hátul a szánon.

A Mérnökök utcáján át a menet elére a mindig elhagyott rakpartot, amely a Katalin-csatorna és a Mihály-palota kertje mentén húzódik. Mivel

itt szép szabad tér nyílt előtte, a cár fogatának Orlov-trapperei erős ügetésbe kezdtek, olyan erős volt ez az ügetés, hogy a kozáklovak csak vágtában tudták követni. Hellyel-közzel egy-egy rendőrbiztos vigyázott az átjárókra. Egy suhanc, aki valami kosarat húzott a havon, egy tiszt, két-három katoná, egy hosszúhajú fiatalember, aki kis csomagot vitt a kezében, — más senki sem volt ezen a széles, nyugalmas útvonalon.

Abban a pillanatban, midőn a cár kocsija a hosszúhajú fiatalember mellett elhaladt, ez csomagját a trapperek lába alá dobta.

Iszonyatos robbanás, sűrű hó- és füstfelhő, azután üvegcsörrenés, farecsegés, majd sikoltozás és keserves nyögés. És a jelenet egész borzalmaságában bontakozott ki: két kozák és a suhanc, aki a kosarat húzta, a földön hevert, a lovak elpusztultak, vértócsák a havon; a hintó ablakai betörték és hátsó része levált.

A cár, akinek hajaszála sem görbült meg, a sebesültekhez sietett. De már ekkor mindenfelől odafutottak. A rendőrtisztek leugorva szánjukról, megragadták a gyilkost, aki menekülés közben elesett.

Közben Dvorzsickij ezredes, a kíséret feje, könnyörögve kérte a cárt, hogy üljön be az egyik szánba és a leggyorsabban távozzék a helyszínről. De II. Sándor látni akarta az anarchistát, akit a tömeg szétmarcangolással fenyegetett. Mikor odalépett a bűnöshöz, valaki az odacsődültek közül aggódón megkérdezte:

— Sire, Felséged nem sebesült meg?

A cár így felelt:

— Nem, nincs semmi bajom, hála Istennek!

Ekkor a gyilkos, fölkapva fejét, gúnyos kacajjal odakiáltotta neki:

— Nem lesz még túlkorai hálát adni Istennek?

Ugyanebben a pillanatban egy ismeretlen, aki ott állt a csatorna mellvédjének támaszkodva, vagy két méternyire a cártól, valamit a levegőbe dobott. Második mennydörgésszerű robbanás kavart fel újabb hó- és füstfelhőt. Mikor a felhő szétfoszlott, a földet borító áldozatok közt ott látták lesujtva II. Sándor cárt is, aki kezével próbált föltápaszkodni, arcát kín torzította el, kabátja széttépve, két mezíten lábszára összeroncsolva, patakokban ömlött belőle a vér, körölte húsfoszványok heverték. Nyitott szeme már nem látott, ajka tétován hebegte: «Segítetek rajtam... A trónörökös él? ... Vigyetek a palotába... és ott, meghalok.»

Nagy ügyel-bajjal föltették Dvorzsickij ezredes szánjára és haldokolva vitték a Téli Palotába.

Jurievskij hercegnő nyugodtan üldögélt ott-hon kalapban és köpenyben, férjét várva, mikor hirtelen egy dúltarcú lakáj lépett be:

— Hercegnő, jöjjön gyorsan, gyorsan! ... Öfelsége rosszul van.

Anélkül, hogy lélekjelenlétét egy percre elvesztette volna, a hercegnő egy szekrényhez szaladt, amelyben néhány gyógyszer volt, amelyeket Alexandr Nyikolájevics néhanapján használni szokott és átadva a gyógyszereket a lakájnak, sietve ment le a cár dolgozószobájába.

A gyászos menet szintén éppen akkor ért oda.

A kozákok letették tehetetlen, véres terhüket az ágyra, amelyet közben a szoba közepére toltak. A hercegnő ritka lélekszilárdsággal irányította az első segélyt, amelyben a sebesültet részesítették; éterrel dörzsölte a cár halántékát, oxigént szívatott föl vele, sőt még a sebészeknek is segített,

akik bekötözték a cár lábát, hogy megállítsák a borzalmas vérömlést.

A cárevics és a cárevna, a nagyhercegek és a nagyhercegnők, akik közben szintén megérkeztek, átengedték neki az első helyet a cári ágy fejénél. De a haldokló lélegzetvétele már csak időközönként volt észrevehető, szembogara már semmi fényérzékenységet sem mutatott. Fölhasználva azt a pillanatot, mikor úgy látszott, kissé magához tér, Rozdesztvenszkij főpap földadta neki a haldoklók szentségeit... Azután ismét beállt a teljes érzéketlenség.

Fél négykor annak a nőnek az ujjai, akit olyan nagyon szeretett, örökre lefogták a szemét. És a cár ez alatt a szelíd nyomás alatt adta ki lelkét.

A monarchikus trónöröklési jog belső erejénél fogva a cárevics azonnal III. Sándor cárrá lett; nyomban gyakorolnia is kellett mindenható hatalmát.

Miközben az orvosok és a lakájok még a halott öltöztetésével foglalatostkodtak, Lorisz-Melikov tábornok rendelkezéseket kért egy olyan ügyben, amely nem tűrt halasztást. Vajjon közvétegye-e másnap, a múlt este kapott utasítások szerint, a hivatalos közlönyben azt a manifesztumot, amely tudtára adja az orosz népnek a Birodalmi tanács átalakítását és az önkényuralom átfejlesztését a népképviselői alapon nyugvó kormányzat felé.

A cár a legkisebb habozás nélkül így felelt:

— Mindig tiszteletben fogom tartani atyám akaratát; csak tegye holnap közzé.

De az éj folyamán hívták a minisztert, hogy rendelje le a manifesztum közzétételét. Ez az abszolutista klikk titkos összejövetelének eredménye volt, melyet az Anicskov-palotában tartottak. III. Sándor — engedve bizalmas hívei forró könyörgéseinek —, hirtelen elhatározta,

hogy elhalasztja az atyai végrendelet végrehajtását, addig, míg a körülmények lehetővé teszik, hogy nyíltan is megtagadja. Hogy tisztességes és jámbor lelkétől ilyen döntést csikarjanak ki, elég volt egykori nevelőjének, a szent-szinódus hírhedt főgondnokának, a sértetlen cári hatalom fanatikus védőjének, Pobjedonoszcsevnék erélyes ékesszólása.

Mikor Lorisz-Melikov ezt az ellenrendeletet megkapta, kitört fájdalmában és így kiáltott fel:

«A nyomorult... Széttépte saját aláírását!»

Másnap és a következő napokon Pobjedonoszcsev megkettőztette rábeszélésének erejét cári tanítványánál. Valósággal az apokaliptikus jóslatok hangján ecsetelte előtte az «új szellem» undok szentségtörését, eszébe juttatta, hogy az autokratizmus az orthodox hit cikkelye, kifejtette előtte annak a rögtöni szükségességét, hogy visszatérjen «a moszkovita cárok misztikus eszményéhez» és szüntelenül ezt hajtotta előtte: «Meneküljön Felséged Szentpétervárról, ebből az átkozott városból! Költözzék Moszkvába, helyezze át a kormányzatot a Kremlbe... De azonfelül és azonnal kergesse el Lorisz-Melikovot, üzze el Constantin nagyherceget és dobja ki Jurievskij hercegnőt.»

És mikor a félénk, aggályoskodó, hallgatag, riadt autokrata lelkiismeretfurdalásaitól gyötörve, megszabadult néhány órára Pobjedonoszcsev heves befolyásától, környezetétől megint nem hallott egyebet, csak ugyanezeknek a könyörgéseknek, ugyanennek a szenvedélyes refrainnek folytonos ismétlését. Így percről-percre jobban oldózkodott apjának ígéretéről.

Közben az áldozatul esett cár holttestét felravalatozták a Téli Palotában. A Preobrazsenszkijezred egyenruhája volt rajta; de ellentétben a cárok gyászszertartásával, nem lehetett látni sem a

koronát a fején, sem a rendjeleket a mellén; nem akarta, hogy ezek a hiú jelvények vele együtt szálljanak sírba. Midőn egyszer végrendeleti utasításairól beszélgetett Katyarina Mihajlovnával, azt mondta neki: «Ha Isten előtt megjelenek, nem akarok úgy festeni, mint valami cirkuszi majom. Azután meg az nem is az a pillanat, amikor az ember a méltóságát fitogtatja.»

Mindennap, reggel és este nagyszámú papság jött zsolozsmázni a katafalk köré a Pannykidák zsoltárait, ami az ünnepélyes temetés bevezetése volt.

Március 18-ikán, az Erőd székesegyházába való átszállítást megelőző napon, Pobjedonoszcev jelen volt a befejező könyörgésnél. Mikor hazatért, nagyon izgatott volt, mert ebben a kíméletlen vitaközömben gyöngéden érző szív lakott és ezt írta egy barátjának: «Ma szolgálatot teljesítettem a ravatalnál. A nyilvános imák után, mikor mindenki kivonult a halottasteremből, láttam, hogy a szomszéd szobából bejön az özvegy. Alig állt a lábán; a testvére támogatta; Rylejev vezette. A koporsó előtt összeroskadt. A halott arcát fátyol borítja, amelyet nem szabad fölemelni. De ő a halott fölé hajolt, hirtelen félrehúzta a fátylat és hosszú csókokkal borította a cár homlokát és arcát, azután kitámolgott. Megszántam szegény asszonyt.

Aznap este Katyarina Mihajlovna még egyszer megjelent a ravatalnál. Levágta a haját, pompás, hosszú haját, amely legfőbb büszkesége volt és áhitatosan halott férje keze alá tette. Ezzel a cselekedettel adta utoljára tanujelét szerelmének.

Egy hónappal később a szent-szinódus szenvedélyes főgondnoka és dühös párthívei diadalt ültetek. Lorisz-Melikov tábornok kegyvesztetten visszatért a Kaukázusba, Constantin nagyherceg, miután

sok keserőséget nyelt, mint a legsértőbb gyanúsítások céltáblája, félrevonult az udvartól, II. Sándor politikai végrendeletét megtagadták, szétszaggatták. A harag és szégyen szele messze elsöpörte a tróntól a liberális ábránd minden nyomát. Végül megvetéssel fordulva el nagyon is hosszú tévelygéseitől s égve a türelmetlenségtől, hogy megtérhesen a «moszkovita cárok misztikus eszményéhez», III. Sándor kiáltványt intézett népeihez, amely ezekkel a szavakkal végződött: *«Isten szava parancsolja Nekünk, hogy álljunk bizalommal a korlátlan hatalom élére. Bizva az isteni Gondviselésben és Annak legfelsőbb bölcsességében, tele reménnyel és bizva a korlátlan uralom igazságában és erejében, amelyet Mi vagyunk hivatva megerősíteni, nyugodtan vesszük kezünkbe Birodalmunk sorsát, amely ezentúl nem lehet vitás csak Isten és Miközöttünk.»*

A cárok országa így ismét rálépett hagyományos útjára, amely valamikor a nagysághoz és virágzáshoz vitte, amely azonban harmincöt év múlva vesztébe sodorta Oroszországot és vértanúságba II. Miklóst.

VÉGE.

TARTALOM:

	Oldal
Bevezetés	7
I. fejezet	18
II. fejezet	25
III. fejezet	35
IV. fejezet	44
V. fejezet	56
VI. fejezet	63
VII. fejezet	75
VIII. fejezet	82
IX. fejezet	87
X. fejezet	95
XI. fejezet	102
XII. fejezet	111
XIII. fejezet	123
XIV. fejezet	132

MAURICE PALÉOLOGUE

★

A CÁR ORSZÁGA

★

A XX. század *mémoire*-irodalmának legnagyobb szenzációja Franciaország volt szentpétervári nagykövetének naplója, mely *két oknál fogva* is messze fölülmúlja jelentőségben a háború óta napvilágot látott összes *mémoire*-okat. Egyrészt, mert Paléologue kivételes helyzeténél fogva *mindenki másnál közvetlenebb közelségből* figyelhette meg minden nemzeti katasztrófák közt a legnagyobbaknak, legizgalmasabbnak: a cári birodalom összeomlásának mozzanatait; másrészt, mert *minden emlékiró kortársánál káprázatosabb művésszettel* tudja a látottakat élénk vetíteni. Egy egész világrész, egy nép, egy társadalom él és vívódik, egy mindenhatónak vélt rendszer omlik össze szinte a *szemünk láttára* ennek a *regénynél lenyűgözőbb naplónak* lapjain, amelyben először tárulnak föl *hiteles adatok alapján, teljes részletességgel* a «szent Oroszországnak», a cárok, Rasputinok országának egymásba bo nyolódott titkai, udvari, diplomáciai stb. intimitásai.

A rendkívüli erővel, csodálatos biztonsággal megírt művet Fóti J. Lajos és Révay József pompás fordításában már *második kiadásban* adjuk a magyar olvasók kezébe.

A háromkötetes mű ára fűzve 30 pengő, félvászonkötésben 40 pengő, félbörökötésben 50 pengő.

MAURICE PALÉOLOGUE

CAVOUR

«Keveset tudok élvezetesebb olvasmányt a *Paléologue* politikai hivatottságának közvetett bizonyosságánál, az ő *Cavour*-tanulmányánál, egy realista államférfiről, mint a címben mindjárt programját is adja tanulmányának s egyben, nyilvánvaló, a saját politikai irányzottságának. A nem vastag kötet egyike azoknak a könyveknek, miknél az olvasó egyre jobban fél, amint mindinkább a vége felé közeledik, hogy istenem: milyen kár lesz, ha már kiolvastam majd, milyen jó volna mindig ilyet olvasni!» ...*Ignotus* írta ezeket a sorokat a *Nyugatba* (még *Paléologue* emlékiratainak kapesán) s ugyanesak ő fordította most a világ-hírű diplomata és író remek tanulmányát magyarra, a maga klasszikusan tömör, kifejező és suggesztív nyelvéen.

A *Cavour*-életrajzban *Paléologue* a vérbeli diplomata avatottságával, a történelemtudós nagyhorizontú tudásával s a regényíró plasztikus kifejezőerejével mutatja meg a XIX. század egyik legnagyobb államférfiát, az egységes Olaszország megalapítóját. *Cavour* olyan mestere volt az élet realitásainak, úgy tudott bánni az emberekkel és számolni a körülményekkel, mint kevesen. Fel tudta használni a maga eszméi érdekében a legkülönbözőbb, legellentétesebb, s a tőle legtávolabb álló egyéniségeket is. *Garibaldi* és a multszázadbéli közélet sok egyéb nevezetes alakja hajlékony eszközzé vált a kezében. S ami a legesodálatosabb: ugyanez a *Cavour* a belpolitikai és diplomáciai életnek ezer szövevényes intrikája között meg tudott maradni harmonikus, tiszta léleknek. Bármilyen praktikus, könyörtelenül számító és cselekvő diplomata volt is, mindvégig megmaradt kemény, férfias, elvhű és becsületes férfinak. Egyéniségének varázsával, gondolatainak suggesztív világosságával, szavainak revelatív talpraesettségével szinte ráérőszkolta a maga haladott koncepcióit egy elmaradt kultúrájú, ősi beidegzettségű társadalomra. S tette ezt anélkül, hogy csakugyan erőszakos lett volna...

SZ. D. SZAZÓNOV

★

VÉGZETES ÉVEK

★

Szazónov, a cári kormány volt külügyminisztere, a világháború diplomáciai rúgóinak talán legfontosabb irányítója. Emlékírataiban 1909 tavaszával kezdi az európai eseményeket, mikor Izvolyszkij, az akkori orosz külügyminiszter, első államtit kárául maga mellé vette és 1916-tal, Stürmer miniszterelnöki kinevezésével fejezi be, amikor külügyminiszteri állását a londoni orosz nagykövetséggel kellett fölcserélnie.

Bosznia-Hercegovina annexiója — «az első szög Ausztia-Magyarország koporsójában» —, a potsdami találkozó, a marokkói megegyezés, az első és második Balkán-háború és a német katonai misszió Konstantinápolyban, teszik az Emlékiratok első fejezeteinek főbb tartalmát, amelyekben Szazónov annak az Európának a képét rajzolja meg, amely kikerülhetetlenül rohan végzete felé. A többi fejezetek már a világháború Európáját elevenítik meg, a háborúnak politikai szempontból legizgalmasabb első két évét, amely a küzdelem stratégiai kimenetelét is előre meghatározta. Vörös fonálként húzódik keresztül az Emlékiratok lapjain a mindmáig eldöntetlen kérdés: ki volt a bűnös a világháború előidézésében.

A világháború végzetes eseményeinek diplomáciai hátterét az Emlékiratok tömör, de rendkívül élvezetes és intimitásokkal tarkított stílusban festik; megjelenésük oly eseménye a politikai memoár-irodalomnak, amely méltán tart számot az olvasóközönség legnagyobb érdeklődésére.

Szazónov memoárját *Gellért Hugó* kitünő fordításában hozsátottuk a magyar közönség elé.

Ara fűzve 12 pengő, félvászonkötésben 16 pengő.

LUCIEN MURAT HERCEGNŐ

*

NAGY KATALIN CÁRNŐ SZERELMI ÉLETE

*

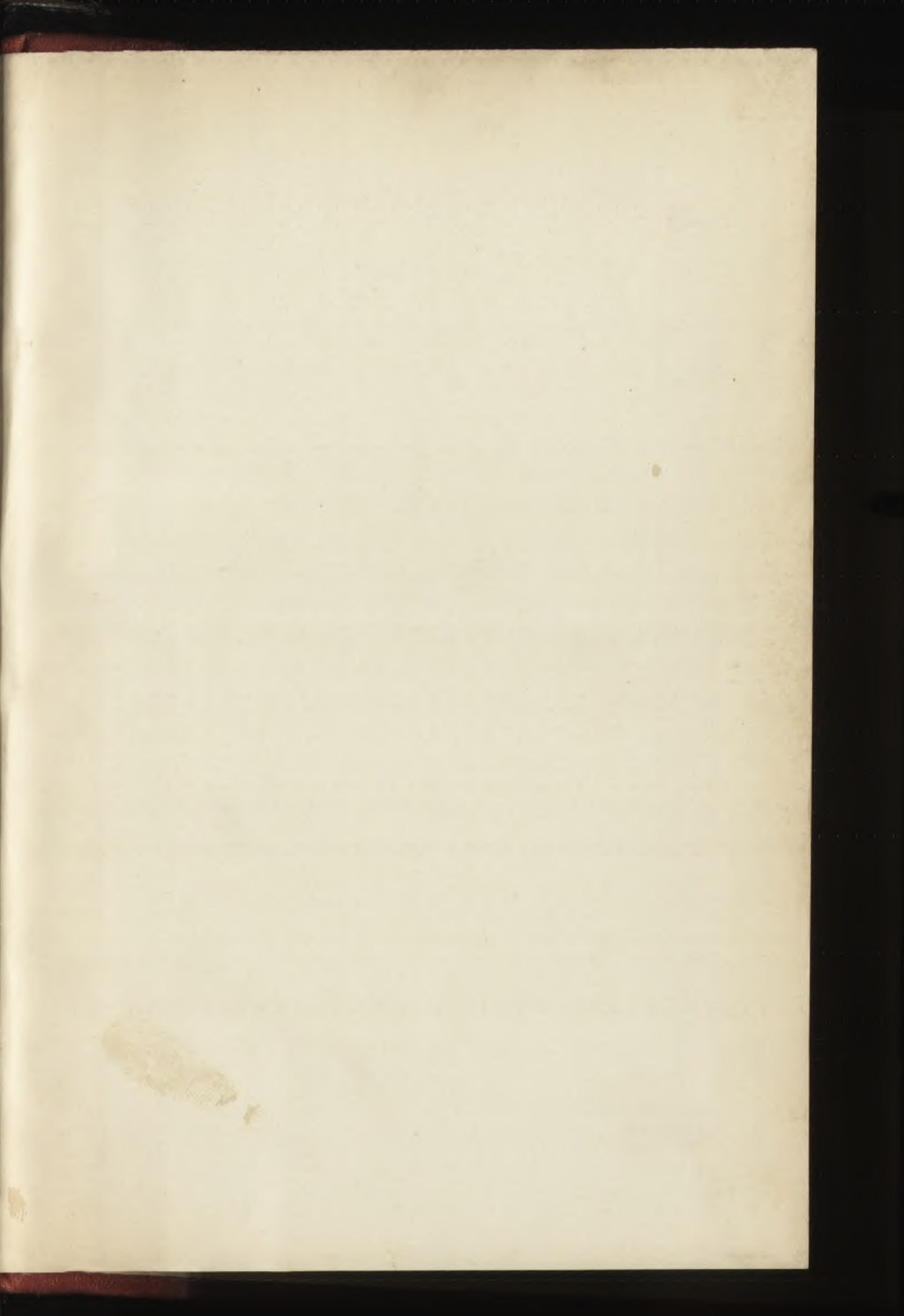
Az Észak Semiramisának vagy a Rococo Kleopatrájának nevezi Nagy Katalint a világtörténelem. De több ennél, vagy legalább is más melléknév illik rá jobban. A fölvilágosodás századának Theodorája ő, akinek vérrel és kéjjel kísértő szent Palotájába Voltaire és Diderot bejáratos s akinek szerelmi bájitalait tudós német orvostudorok keverik. Ő teremtette meg az új byzantinizmust, amelynek véreskezű autokratái humánus jelszavakkal, fölvilágosodott filozófusok elméleteivel dobálództak. Férje megöletése árán, palotaforradalommal ragadja magához a trónt és a hatalmat, miután testét dobta oda prédául mindenre elszánt pretoriánusainak. Kleopatra, de nemcsak egy Antóniusa van. Szeszélye sarkantyus Pompadourjának, Potemkin marsalnak segítségével személyválogatás nélkül hordja a szép prédát alkovjába, kegyenceiből teremt udvarnagyokat, hálókabátos tábornokokkal veszi magát körül, de energiája átsugárzik kedveseibe is, akik szinte a szerelmi gerjedelem lendületében nyerne számára csatákat, hódítanak tartományokat.

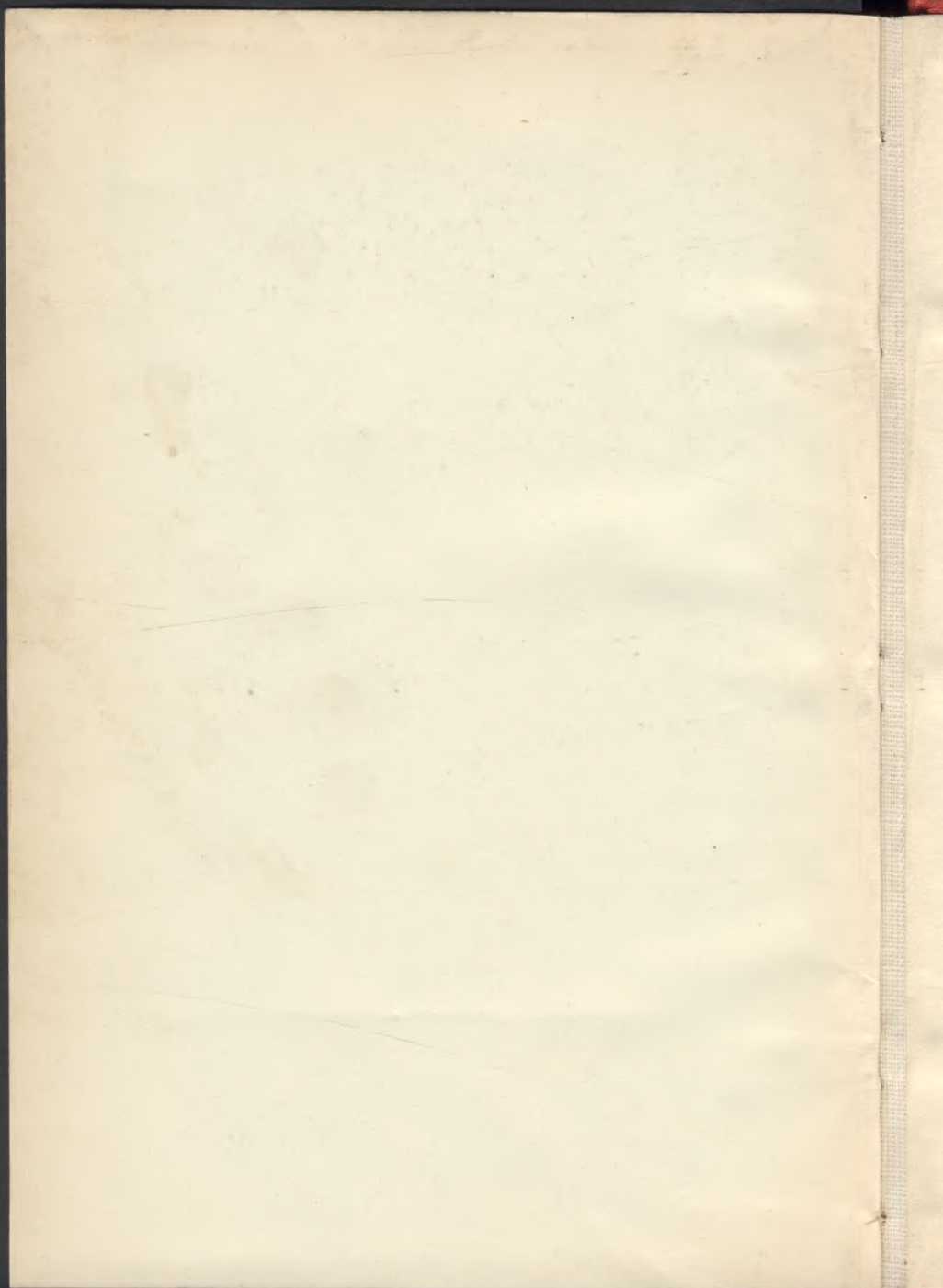
Ragyogó egyéniség volt, csodálatos keveréke a kacér asszonyosságnak és a cselekvő férfiasságnak, a józan tisztánlátásnak és a vad kegyetlenségnek. Született parancsoló, szuggesztív akaratú úrnő; modern, nyugati műveltséggel és szilaj, keleti temperamentummal.

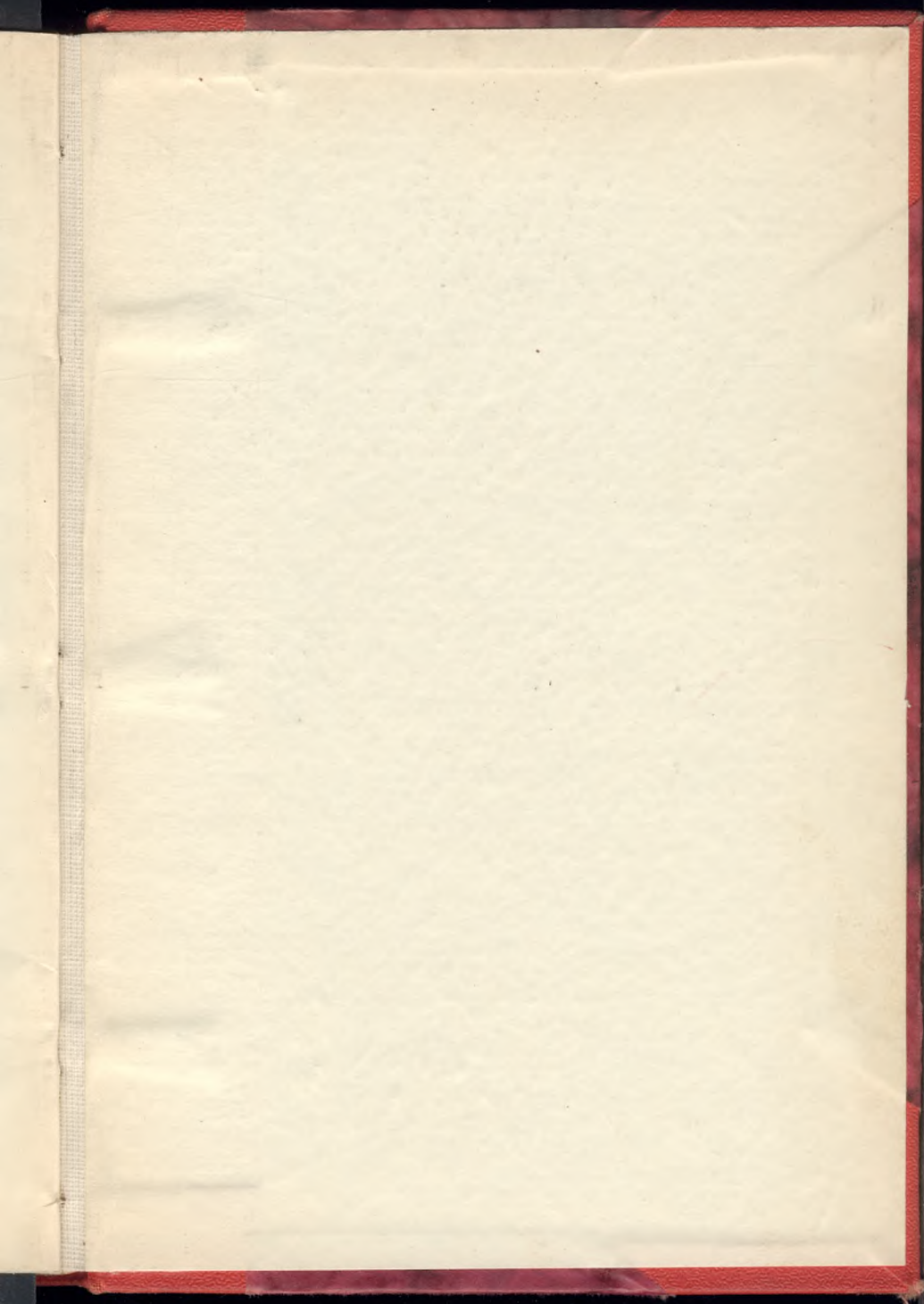
Lucien Murat hercegnő csodálatos színekben izzó miniatűr fest a halálos rothadás káprázatos foszforeszkálásáról. Tömör mondatai döbbenetes perspektivákat tárnak az olvasó elé. Szinte úgy érezzük, hogy az egész könyv néhány kísértetes erejű, bővülő íge, ellenállhatatlan hatalmú tetemrehívása a multnak a leterített Oroszország vérbefagyott holttestéhez.

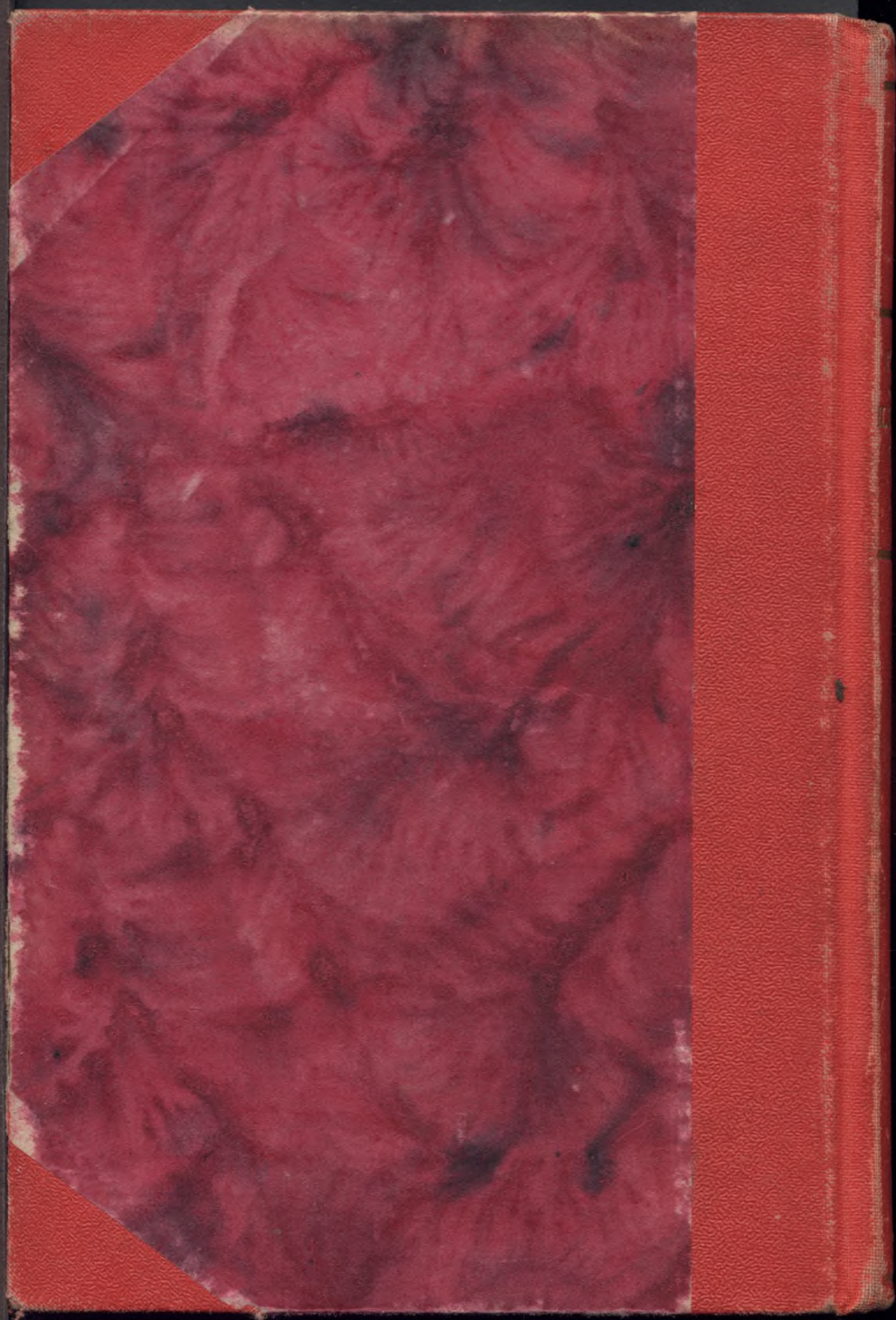
Megrázó könyv. Minden szavának súlya, belső izzása van. Költői elgondolás és költői megérzés legszerencsésebb órában született műve, tömör veretű és mégis pittoreszk, gazdag, lendületes stílusban.

Paléologue

II. Sándor cár
tragikus
regénye

N. M.